

ISSN 0206-4340

AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ ƏDƏBİYYATI TƏDRİSİ

BAKI - 2018

№ 2

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

Jurnal 1954-cü ildən nəşr olunur

2018, № 2 (256)

(APREL -İYUN)

**AZƏRBAYCAN DİLİ
VƏ
ƏDƏBİYYATI TƏDRİSİ**

(ELMİ-METODİK JURNAL)

BAKI

— A.Rüstəmli – Azərbaycan Cümhuriyyəti necə yarandı 3

METODİKA: TƏCRÜBƏ VƏ NƏZƏRİYYƏ

- B.Xəlilov – Azərbaycan dili insanlar arasında birlik yaradır 7
- + S.Ələsgərova – Şagirdlərin yaradıcı təfəkkürünün və tədqiqatçılıq qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsi 13
- + O.Abbasov – Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimlərinin hazırlığında pedaqoji təcrübənin yeri 18
- S.Mərdanova – Cəlil Məmmədquluzadənin dramaturgiya dilində ailə-məişət üslubu standartları 23
- L.İsmayılova – Ədəbiyyatdan mühazirə dərslərində interaktiv metodların tətbiqi .. 30
- Ə.Abbasov – Sual cümləsinin sintaktik-modal semantikasi 35
- P.Soltanqızı – Bütün zamanlar üçün aktual əsər - "Özümüzü kəsən qılınc" ("Göytürklər") 40
- V.Vəliyeva, T.Əliyeva – Mədəni niq etiketləri 45
- Ə.Hüseynov – Məktəblərdə metodik xidmətin təkmilləşdirilməsi 52
- T.Həsənova – Omonimlər və onların çoxmənalı sözlərdən fərqi 56
- A.Şeydayeva, B.Məmmədov – Oxu materialları üzərində dil hadisələrinin müşahidəsinin əhəmiyyəti 63
- A.Zeynalova – Milli-mənəvi dəyərlərimizi şagirdlərə öyrədək 67

AFAD QURBANOV - 90

— V.İsrafilov – Alim ömrü 70

KLASSİKLƏR

— Aslanlı Huntürk – Məhsəti poeziyasının möcüzələri 75

ESSE

— X.Bayramova – Azərbaycan dili və ədəbiyyatı müəllimimi nə üçün sevdim? 78

Cildin 1-ci səhifəsində Məhsəti Gəncəvi.

AZƏRBAYCAN CÜMHURİYYƏTİ NECƏ YARANDI

Asif RÜSTƏMLİ,
filologiya üzrə elmlər doktoru,
ADMİU-nun professoru

Köhnə təqvimlə 1918-ci ilin mart ayının 18-də erməni-daşnak və bolşevik hərbi hissələri Bakıda, Şamaxıda dinc əhaliyə qarşı kütləvi qırğınlar törətdi. Tiflisdə Zaqafqaziya Seymi isə minlərlə insanın qətlini görməkdən keçmək istəyirdi... adi hadisə kimi dəyərləndirməyə cəhd göstərirdi. Dəhşətli faciələrə qarşı ən yüksək dövlət qurumunun bu laqeydliyi, biganəliyi bəlkə də onunla bağlı idi ki, soyqırım hadisəsinə qədər Göyçə, Qarabağ mahallarında müsəlmanlara qarşı qətlər törədilir, əhali qarət edilir, zavallıların halına acıyan tapılmırdı. Zəngəzurun Kürdlər, Pöhrəli, Dəyə, Məlikətli, Şikar, Şəki, Yaqup, Qızılciq kəndləri daşnak terrorçuları tərəfindən yandırılır, uf deyən olmurdu. Məlikətlinin daşı-daş üstə qalmır, 150 nəfər kənd əhli bir gecədə barbarsına məhv edilir, elə bil tarixdə belə bir kənd yox imiş. İrəvan quberniyasında 197 müsəlman kəndi yerlə yeksan olunur, onminlərlə günahsız insan qılıncdan, süngüdən keçirilir – insanlıq naminə haqq sözü söyləyən elə bil qəhətə çıxmışdı...

Zaqafqaziya Seyminin Bakı, Şamaxı soyqırımına həsr edilmiş 20 mart 1918-ci il tarixli iclası Çxeidzenin sədrliyi və A.Qantəmirovun katibliyi ilə saat 12.40-da başlayır. Sədr çöhrəsində süni kədər ifadə etməyə çalışaraq deyir: "Dünən Zaqafqaziya Hökuməti Bakı hadisələri haqqında fikirlərini müəyyənləşdirdi. Bakıya nümayəndə heyəti göndərmək zəruridir. Hökumət Seymə xahişlə müraciət edir ki, nümayəndə heyətinin tərkibinə layiq bildiyiniz şəxslərin adını deyin... Təklif olunur ki, Bakıya İbrahim bəy Heydərov, Tıqranyan, Oniaşvili, Mustafa bəy Mahmudov və Cavad bəy Məlik-Yeqanov göndərsin. Etiraz yoxdursa, deməli, qərar təsdiq olunur".

Tələm-tələsik, müzakirəsiz elan edilən qərar ilk növbədə Seymin Müsəlman fraksiyasını razı salmır. Müsavat və Bitərəflər fraksiyasının sədri Məhəmməd Əmin Rəsulzadə söz alaraq üzünü sədrə tutub əsəbi tonda deyir: "Cənab Nikolay Semyonoviç! Bu ilin 17-21 fevralında İrəvan quberniyasında müsəlmanlara qarşı törədilən faciələrin, Sadaxlıda baş verən cinayətkar hadisələrin, indi də Şamaxıda, Bakıda törədilən və hələ də davam etdirilən qətləmlərin, kütləvi qırğınların rəhbərləri və işaçıları bəlli ikən Seymin nümayəndə heyətini Bakıya göndərməyə nə lüzum var? Müsəlman əhalisini, bütövlükdə Qafqazın demokratiyasını xilas etmək üçün Bakıya nümayəndə heyəti yox, Daşnak-bolşevik törətöküntülərindən azad etmək üçün hərbi hissələr göndərmək lazımdır".

Yerdən səslər ucalır: Doğrudur, doğrudur... Daşnak partiyasının nümayəndələri narahətçilik keçirərək etiraz edirlər. M.Ə.Rəsulzadə fikrini davam etdirərək deyir: "Seymin Daşnaksütun firqəsinin üzvlərindən bəziləri Bakı hadisələrində müsəlmanları və Müsavat Firqəsini ittiham edir. Firqəmizin və Bitərəflərin adından rəsmi bəyan edirəm: Belə fikirlər məqsədyönlü şəkildə yayılır və millətimizə, firqəmizə qarşı iftiralardan, böhtandan və cəfəngiyatdan başqa bir şey deyildir!

Seymin Daşnaksütun firqəsinin nümayəndələrindən bəziləri isə Bakı qırğınlarını Bolşevik hərbi hissələrinin törətdiyini bildirirlər. Əslində isə bu hissələr erməni hərbi hissələridir və burada ermənilər xidmət edir. Daşnaksütun firqəsinin bu hərbi hissələr üzərində fəvqəladə təsir imkanları vardır.

Əgər Zaqafqaziya Hökuməti, Zaqafqaziya Seymi bu məqamları nəzərə alaraq

əsasətli addımlar atmasa, minlərlə günahsız müsəlmanın qatillərini lənətləməsə, onda nə həmrəylikdən, nə demokratiyadan, nə də Zaqafqaziyanın xoşbəxtliyindən danışmağa dəyər!"

Sonralar Seymin katibi olmuş, yeni qərarla Bakıya göndərilən nümayəndə heyətinin tərkibinə daxil edilən Mustafa Mahmudov Bakı hadisələri ilə əlaqədar fikir söyləmək fürsətini qaçırmır, M.Ə.Rəsulzadədən daha sət şəkildə Seym üzvlərinə müraciətə deyir: "Burada deyildi ki, hökumət qaçqınları xilas etmək üçün Bakıya zirehli qatar göndərib. Elə bil hökumətin vəzifəsi yalnız qaçqına kömək etməkdir, onları zorakılıqdan, zülmədən qorumaq yox... Bakı hadisəsi çoxdan gözlənilirdi. Güman edirdik ki, hadisə dəf ediləcək, ölçülər götürüləcək. Tərəpəş olmadı. Əvəzində müsəlman hissələrdən vintovkalı da yığırdılar. Bakı qatliamı rəhbər sferanın müsəlmanlara etibar etməməyinin acı nəticəsidir.

Əgər müsəlman hissələri vaxtında silahlandırılıbsaydı, biz bu böyük faciənin, bu qanlı hadisələrin şahidi olmazdıq. Əgər hadisələr belə təhlükəli məcraya yönəlsə, silahsız insanlar bombalanırsa, əhalinin yarısı əsir alınarsa onda burada danışmağa dəyməz. Biz təklif edirik: Seymin iclası dayandırılınsın, Hökumətin fəvqəladə iclası çağırılsın, Bakıda fəlakətin qarşısını almaq üçün təcili ölçü götürülsün. Əgər Zaqafqaziya Hökuməti bu qanlı qırğınların qarşısını almağı bacarmasa nəticə kədərli olacaq. Bu gün bizə Şamaxı hadisələri barədə də məlumat verildi. Bizim fikrimizə, bu da Bakı qatliamının eynidir. İclasın əvvəlində Bakıya nümayəndə heyəti göndərmək barədə qərar qəbul edildi. Bakıya nümayəndə heyəti yox, hərbi qüvvələr göndərilməlidir".

Tarixçilərin tez-tez müraciət etdiyi bir aforizm var: "Tarix təkrar olunur". Mustafa Mahmudovun 1918-ci il üçün təsvir etdiyi mənzərə elə bil 1988-ci il üçün deyilib. Nə qədər acı və kədərli olsa da hərbi-siyasi mənzərə çox tanış gəlir...

Zaqafqaziya Seyminin üzvü Məhəmməd Yusif Cəfərov isə hər şeyin aydın

gördüyü məclisdə daha konkret danışır: "Düşünürəm ki, Bakıda vəziyyət həyəcanlı, dramatik, faciəli olduğu halda mənəm burada geniş danışmağıma ehtiyac yoxdur. Hesab edirəm ki, Hökumət, Seymin Rəyasət Heyəti və müəyyən fraksiyalar ilə birgə fəvqəladə müşavirə keçirərək təcili tədbirlər müəyyənləşdirməlidir. Mən Hökumətdən soruşuram: bu təklif onlara əl verirmi?"

Zaqafqaziya Hökumətinin sədri, cənab Noy Ramişvili ikibaşlı danışmağa, imitasiya yaratmağa çalışsa da konkret sualdan yayına bilmir. O söz alaraq Seym üzvlərinə bildirir: "Sizə də aydındır ki, bir çox səbəblərdən hökumət bu istiqamətdə gördüyü tədbirlər haqqında məlumat verə bilmir. Hesab edirəm ki, biz Zaqafqaziyanın tam səlahiyyətli hökumət orqanıyıq. Düşünürəm ki, Seymin üzvü Cəfərovun ölkənin ağır vəziyyəti ilə bağlı birgə müşavirə keçirmək haqqında təklifi qəbul edilə bilər".

Zaqafqaziya Hökumətinin və Seyminin qeyri-peşəkarlığı, düşsüzlüyü, bacarıqsızlığı, əfəlliyi, ikili standartlar ilə işləməsi, doğma-ögey prinsipini işə salması və nəhayət Qafqaz müsəlmanlarına, Azərbaycan türklərinə qarşı erməni-daşnak hərbi hissələrinin törətdikləri soyqırımlarına laqeyd, biganə münasibətləri nəticədə bu qurumun dağılmasına zəmin yaratdı.

Seymin son iclası may ayının 26-da oldu. Həmin yığıncada Gürcüstan öz müstəqilliyini elan etməklə Azərbaycana da seçim qarşısında qoydu. Zaqafqaziya Seyminin 44 nəfər üzvü olan Azərbaycan türklərindən yalnız 28 nəfəri Azərbaycan Milli Şurasına üzv olmağa razılıq verdi. Yeni quruma sosial-demokratlar, ittihadçılar və b. üzv olmaqdan imtina etdilər. Milli Şura 27 may 1918-ci il tarixli ilk iclasında Məhəmməd Əmin Rəsulzadəni sədr, Həsən Bəy Ağayevi müavin və Mustafa Mahmudovu katib seçdi.

Azərbaycanın istiqlalını bəyan etməsi ilə əlaqədar müəyyən hazırlıq işləri görüldükdən sonra Milli Şuranın növbəti iclası ertəsi günə - 28 may 1918-ci il təyin edildi. Qızılın müzakirələrdən və bir sıra ziddiyyətli məqamlar aydınlaşdırıldıqdan sonra gündəliyə

çıxarılan mövzular müəyyənləşdirilir.

Tiflisdəki Zaqafqaziya Seyminin binasında, 1918-ci il 28 may tarixində Azərbaycan Milli Şurasının iclası Şuranın sədr müavini Həsən Bəy Ağayevin rəhbərliyi ilə başlayır. O üzünü Milli Şura üzvlərinə tutaraq deyir: "Əfəndilər, Milli Şuranın 28 nəfər üzvündən 26-sı, o cümlədən F.X.Xoyski, X.B.Xasmməmmədov, N.B.Yusifbəyli, M.H.Seyidov, N.B.Nərimanbəyov, H.Q.Məmmədbəyli, M.B.Hacinski, M.Mahmudov, Ə.Şeyxülislamov, M.B.Hacıbababəyov, M.Y.Cəfərov, X.B.Məlikaslanov, R.B.Vəkilov, H.Şaxtaxinski, F.B.Köçərli, C.B.Hacinski, Ş.B.Rüstəmbəyli, X.B.Sultanov, C.Axundov, M.Məhərrəmov, C.Malik-Yeqanov və H.S.Axundzadə iclasda iştirak edirkən.

Müzakirə olunacaq məsələlər bunlardır:

1. Yelizavetpol (Gəncə) ilə bağlı son hadisələr haqqında doktor Ağayevin məlumatı.
2. Rəsulzadənin Batumdan göndərdiyi teleqram və məktubun oxunması.
3. Seymin buraxılması, Gürcüstanın müstəqilliyini elan etməsi ilə əlaqədar Azərbaycanda vəziyyət.

"- Doktor Ağayevin məlumatından: Əfəndilər, Gəncədən yeni qayıtmışam. Ərz edim ki, Tiflisdə yayılan şayələrin, sözsöhbətlərin heç bir əsası yoxdur. Ora general Nuru Paşanın rəhbərliyi ilə bir neçə süvari əsgər və 2-3 nəfər zabıt təşrif gətirib. Onların Gəncəyə gəlməsinin Azərbaycan həyatının siyasi quruluşu ilə qətiyyət əlaqəsi yoxdur. Ümumiyyətlə türklərin Azərbaycana, Qafqaza gəlişində təcavüzkar niyyət güdülmür. Əksinə, türklər maraqlıdır ki, Azərbaycan, Qafqaz respublikaları müstəqil dövlətlər olsunlar".

Gəncə məsələsinə münasibət bildirildikdən sonra söz Nəsim Bəy Yusifbəyliyə verilir. N.B.Yusifbəyli M.Ə.Rəsulzadənin Batumdan göndərdiyi teleqram və məktubun məzmunu ilə şura üzvlərini tanış etmək üçün xitabət kürsüsünə yaxınlaşaraq deyir: "Azərbaycan Milli Şurasının sədri Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Batumdan göndərdiyi teleqramda Şuranın hər bir üzvünə onu dünənki iclasda sədr seçildiyinə görə təşəkkürünü bildirir, Azərbaycanın bu yeni, ali qanunverici

qurumunun fəaliyyətinə uğurlar arzulayır. Məktubda isə Batumda may ayının 11-dən Osmanlı dövlətinin rəsmi nümayəndələri, ədliyyə naziri və Dövlət Şurasının sədri Xəlil Paşa və Qafqaz cəbhəsinin komandanı Mehmet Vehib Paşa ilə aparılan danışıqlar barədə məlumatlar verilir. Diqqətinizə çatdırım ki, danışıqlar uğurla gedir, yaxın bir həftəyə Azərbaycan Milli Şurası ilə Osmanlı Dövləti arasında dostluq və əməkdaşlıq haqqında Batum müqaviləsinin imzalanması gözlənilir. Müqavilənin yekun mətni ilə Milli Şura üzvləri tanış ediləcək. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə məktubunun sonunda bildirir ki, "Türklər ilhaqın əleyhinədir".

Azərbaycan Milli Şurasının tarixi iclasının gündəlikdə yer alan üçüncü məsələ üzrə söz Şura üzvü Xəlil Bəy Xasmməmmədova verilir. O sinəsini kürsüyə gərəkək xalqımızın taleyüklü məsələsi barədə düşüncələrini aydınlandır:

"-Əfəndilər! Zaqafqaziyada yaranmış siyasi durum, Seymin süqutu, Gürcüstanın müstəqil dövlət yaratması və digər səbəblər gecikmədən Azərbaycan Cümhuriyyətini qurmağı, istiqlal bəyannaməsi elan etmək zərurətini artırır. Milli Şuranın məhz bugünkü iclasında Azərbaycan Cümhuriyyətinin müstəqillik aktını, Əqdnaməsini qəbul etməyə gələcək nəsilə bizi bağışlamaz. Məsuliyyət anı yetişib. Qətlialmlara, təcavüzlərə, zorakılığa zaman-zaman məruz qalmış xalqımız bizdən qəti qərar gözləyir".

Xəlil Bəy Xasmməmmədovun çıxışından sonra Milli Şura üzvlərindən Nəsim Bəy Yusifbəyli, Mir Hidayət Seyidov, Əkbər Ağa Şeyxülislamov və b. çıxış edərək Azərbaycan Cümhuriyyətinin İstiqlal bəyannaməsini elan etməyin zərurətini vurğulayırlar. Sonda söz Milli Şuranın üzvü Fətəli Xan Xoyskiyə verilir. O böyük səmimiyyətlə fikirlərini həmkarları ilə bölüşərək deyir: - Qafqazın və dünyanın indiki mürəkkəb durumu hamımıza bəllidir. Hesab edirəm ki, tamhüquqlu Azərbaycan dövlətini, idarəetmə strukturlarını yaratmaq lazımdır, amma Azərbaycanın müstəqilliyini elan etməyə tələsməməliyik. Böyük dövlətlərlə sülh danışıqlarını davam

etdirməyə ciddi ehtiyac duyulur. Müstəqilliyin elan edilməsi çətin deyil, onu qorumaq və yaşatmaq əsas məsələdir.

Milli Şura üzvlərindən Sultan Məcid Qənizadə, Cəfər Axundov və b. çıxış edərək Fətəli Xan Xoyskinin təklifini dəstəkləyir, müstəqilliyin elanına lüzum görmürlər. Qızğın müzakirələr və mübahisələr səngimək bilmir... Bəziləri ucadan qışqıraraq: "Bizə istiqlaliyyət lazım deyil! Sanki biz Müsavat - Ədəmi Mərkəziyyət fırqəsiyik?!" - deyirdi.

İclasın sədri Həsən Bəy Ağayev sakitliyi bərpa etmək məqsədilə karandaşın əks ucunu masaya döyəcləyərək ayağa qalxır və bildirir ki, Azərbaycanın müstəqilliyinin lehinə və əleyhinə iki təklif var. Birinci təklif Xəlil Bəy Xasmməddəova, ikinci təklif isə Fətəli Xan Xoyskiyə aiddir. Hər iki təkliflə əlaqədar fərqli mövqelər sərgiləndi. Mən birinci Xəlil Bəy Xasmməddəovun təklifinə - Azərbaycanın müstəqilliyinə səs verməyə Sizi dəvət edirəm! Bu səsvermədə bitərəf qalmaq istəyənlər lütfən məclisi tərk etsinlər.

İclas zalına sükut çökür, heç kəs yerindən tərpənmir. Milli Şura üzvləri arasında adbaad, açıq səsvermə keçirilir. İclasın katibi Muştafa Mahmudov adları bir-bir oxuduqca hər kəs ayağa qalxaraq "Razıyam" - deyir. Hər kəsin çöhrəsində sevinc, qürur hissi təcəssüm tapır...

Həsən Bəy Ağayev adbaad, açıq səsvermənin nəticəsini bəyan etmək üçün ayağa qalxaraq deyir: - Bu saat, yəni axşam doqquza on daqiqə işləmiş Azərbaycan istiqlaliyyətini Milli Şura qəbul etdi. Müstəqilliyin lehinə 24 nəfər Milli Şura üzvü səs verdi. Əleyhinə yoxdur. İki nəfər - Sultan Məcid Qənizadə və Cəfər Axundov bitərəf qaldı. İstiqlal Bəyannaməsinin hazırlanması üçün bir saatlıq fasilə elan edir, Cümhuriyyət hökumətimizi təbrik edirəm.

Milli Şura üzvləri bir-birini qucaqlayır, gözlər yaşanır...

Bir saatlıq fasilədən sonra altı bəndlik İstiqlal Bəyannaməsinə Milli Şura üzvlərinin diqqətinə çatdırmaq üçün Həsən Bəy Ağayev

hamını ayağa qalxmağa dəvət edir. "Əqdnamə" oxunur:

"... Azərbaycan Şurayı-Milliyeyi İslamiyyəsi bütün cəmaətə elan ediyor ki:

1. Bu gündən etibarən Azərbaycan xəlqi müstəqil bir dövlətdir.

2. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin şəkli-idarəsi Xəlq Cümhuriyyətidir.

3. Azərbaycan Xəlq Cümhuriyyəti... və sair...

Tiflisdə, Cənibin sarayının önünə toplaşan minlərlə insan "Yaşasın Müstəqil Azərbaycan!" - deyərək Milli Şura üzvlərini sevinc və coşğu ilə alqışlayır.

Həsən Bəy bəyan edir ki, Milli Şura Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin birinci hökumət kabinetini təşkil etməyi bitərəf Fətəli Xan Xoyskiyə tapşırırmışdı. Fasilədən sonra Milli Şurada ilk hökumət kabinetinin tərkibi təsdiqləndi. İlk Hökumətdə vəzifələr belə bölüşdürüldü: Fətəli Xan Xoyski Nazirlər Şurasının sədri və daxili işlər naziri; Xosrov Paşa Bəy Sultanov hərbi nazir; Məhəmməd Həsən Hacımski xarici işlər naziri; Nəsim Bəy Yusifbəyli maliyyə və xalq maarifi naziri; Xəlil Bəy Xasmməddəov - ədliyyə naziri; Məhəmməd Yusif Cəfərov ticarət və sənaye naziri; Əkbər Ağə Şeyxülislamov - əkinçilik və əmək naziri, Xudadad Bəy Məlik-Aslanov yollar, poçt və teleqraf naziri...

İki gündən sonra, 1918-ci il may ayının 30-da Fətəli Xan Xoyskinin imzası ilə dünyanın ən böyük siyasi mərkəzlərinə - London, Paris, Vaşinqton, İstanbul, Berlin, Madrid, Moskva, Roma, Buxarest, Tokio, Haaqa, Kopenhagen, Stokholm və b. şəhərlərə radioteleqram göndərilir. Radioteleqram lentlərində yazılırdı: "Bu gündən etibarən Azərbaycan xəlqi müstəqil bir dövlətdir. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin şəkli-idarəsi Xəlq Cümhuriyyəti... müvəqqəti paytaxtı isə Gəncə şəhəridir"...

Müstəqilliyə gedən əzablı yollar Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması ilə məntiqi nəticəsinə çatır.

AZƏRBAYCAN DİLİ İNSANLAR ARASINDA BİRLİK YARADIR

Buludxan XƏLİLOV,
Dil Komissiyasının üzvü,

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Dilin ən böyük möcüzələrindən biri onun millətin hər bir fərdi arasında birlik yaratması, fərdləri bir-birinə bağlamasıdır. Dünyada elə bir güc yoxdur ki, o, dil qədər insanları bir-birinə bağlasın. Məhz dil vasitəsilə insanlar bir-birini anlayır, sevir, bir-birinə bağlanır və bir-birinə yardımçı olur. Ən böyük orduları da ordu şəklinə gətirən vasitələrdən biri dildir. Ən böyük zəfərləri də zəfər halına salan vasitələrdən biri dildir. Ona görə də ordunun güclü olması, zəfərlərin sayının çox olması üçün dilin imkanlarından düzgün istifadə etməklə yanaşı, onun imkanlarının genişlənməsinə də bir bərc kimi yanaşmaq lazımdır. Dilin imkanlarından düzgün istifadə kütləni inandırmaq, uğurun və zəfərin təməlini qoymaq deməkdir. Odur ki, Oğuz xanın "Bu dənizlər, bu irmaqlar bizə yetməz! Daha dəniz, daha irmaq istəyirik! Yurdumuzu elə böyüdəyin ki, göy qübbəsi ona çadır, günəş də bayraq olsun!" fikrini dilə də şamil etmək olar. Belə ki, dilin mövcud imkanlarına qane olmadan onun yeni-yeni imkanlarını yaratmaq üçün əlimizdən gələni əsirgəməməliyik. Bunun üçün ilk növbədə sözlərə, kəlmələrə can verməyi bacarmalıyıq. Adi daşa usta, mərmərə heykəltəraş can verdiyi kimi, sözlərə və kəlmələrə də ondan istifadə edən hər bir kəs, o cümlədən şairlər, yazıçılar, söz adamları həyat verməyi bacarmalıdırlar. Hər bir kəs sözləri və kəlmələri hamının zövqünü oxşayacaq şəkildə işlətməyi özlərinə müqəddəs bir bərc hesab etməlidir.

Sözlər və kəlmələr birdən-birə bu məzmununda, bu formada, bu mənada

yarandırmamışdır. Onlara uzun zaman ərzində insanlar ruh, can vermişlər. Buna sözləri, kəlmələri işlətməklə nail olmuşlar. Sözlər, kəlmələr işlənməyə-cilalanmış, hamarlanmış və bir sənət abidəsinə çevrilərək dövrümüzə gəlib çıxmışdır. Təbii ki, sözlərin, kəlmələrin abidələşməsində ən böyük memar şairlər, yazıçılar olmuşdur. Onlar sözlərin, kəlmələrin heykəlini yaratmışlar desək, yanılmırıq. Həm də onlar sözlərə, kəlmələrə elə düzgün, yerində və məqamında nəfəs, ruh, can vermişlər ki, bununla dilin özünü heç bir şeylə müqayisəyə gəlməyən sənətə çevirmişlər. Bu mənada dil bir möcüzə olmaqla sənətdir, daha doğrusu, sənət əsəridir. Ancaq dilin müqayisəyə gəlməyən və müqayisə olunmayan sənət əsəri olduğunu dildən istifadə edənlərin - yazanların, danışanların hamısı başa düşürmü? Hər bir kəs öz istək və arzusunu dilin imkanları əsasında reallaşdırma bilsə də, dilin imkanlarına söykənmədən nə etmək olar? sualı barədə çox az-az hallarda düşüncə.

Ancaq şairlər və yazıçılar sözə ruh, can, qan verməyə daha çox müvəffəq olurlar. Onlar adi bir söz, kəlməni, ifadəni elə hərəkətə gətirir, yerində və məqamında işlədirlər ki, nəinki həmin sözün, həm də onun ətrafında fikrin, ideyanın birləşməsinə nail olurlar. Nəticədə fikir, ideya, sözlər, ifadələr və kəlmələr əsasında daha tez qarşı tərəfə, oxucuya, dinləyiciyə çatdırılır. Məsələn, Azərbaycanın Xalq şairi Nəriman Həsənzadə fars mənşəli nərdivan sözünü hər bir azərbaycanlı oxucuya elə doğmalaşdırırdı ki, onun

"Nərdivan" şeirini oxuyanda nərdivan sözünün də bu sözün ətrafında şairin hissini, duyğusunu, ürək çırpıntılarının da vurğunu olursan. Hiss edirsən ki, Xalq şairi Nəriman Həsənzadə nərdivan sözünü öz fikrini, hissini, duyğusunu oxucuya çatdırmaq məqsədilə çox dürüst, düzgün, gözəl seçmiş və işlətməmişdir. Sözə ruh, dirilik, can və qan vermək budur. Şeirə diqqət yetirək:

*Bu dünya nərdivandı,
Qalxanda mehribandı,
Enəndə nə yamandı...
Görüşdük pillələrdə,
Yolun yarısında biz.
O qalxırdı bir dəmdə,
Mən enirdim xəbərsiz.
Onu arzularına
Qaldırırdı nərdivan,
Məni xatirələrə
Endirirdi
Bu zaman.
Birimiz günçixana,
Birimiz günbatana...
Qalxa bilməzdim daha,
Nə o güc, nə o taqət.
O da enə bilməzdi,
Haqlı, haqsız vermədi,
Öz hökmünü təbiət,
Gərək ya düşməyaydı
Bu görüş heç araya.
Ya o əvvəl gələydi,
Ya mən sonra dünyaya...*

Sözlər nərdivan pilləkənləri kimidir. Nərdivan pilləkənlərinin sayı nə qədər çox olarsa, bir o qədər yuxarıya, ucalara qalxmaq olar. Bu mənada dildə sözlər nə qədər çox olarsa, bir o qədər fikri hərəfəfli ifadə etmək, qarşı tərəfə çatdırmaq və dilin zənginliyini üzə çıxarmaq olar. Odur ki, söz adlı nərdivanın hər bir pilləkənindən yerində, məqamında istifadə etmək lazımdır. Azərbaycan dilində söz adlı nərdivanın pilləkənləri, yəni sözləri azərbaycanlılaşmışdır. Ərəb, fars, monqol və s. dillərdən keçmiş sözlər söz adlı nərdivanda, onun pilləkənlərində hər birimizin başa düşdüyümüz Azərbaycan

sözlərinə çevrilmişdir. O kəslərin nitqi hamının xoşuna gəlir ki, onlar söz adlı nərdivandan, onun pilləkənlərindən düzgün istifadə edirlər. Nərdivan ucalmağa, yüksəlməyə xidmət etdiyi kimi, söz adlı nərdivan da ondan düzgün istifadə edənlərin ucalmasına, yüksəlməsinə xidmət edir. Fars dilindən alınmış nərdivan sözünün [2, 472] ərəb dilində adı "mirac"dır. Nihad Sami Banarlı yazır: "... bu kəlmə məsəlmançılıqdan sonra daha çox "Həzrəti Məhəmmədin Tanrıya yüksəlişi" mənasında işlənmiş, bu mənada müqəddəsləşmiş, belə məşhur olmuşdur. Mirac və nərdivan yaxınlığının çox gözəl bir nüqtəsi isə (xatirimdə qaldığına görə) Keçəcizadə Fuad Paşaya istiqamətlənən bir sözdür: Hərçənd bir diplomatlar məclisində qatı bir xristian diplomatı Paşadan sormuş:

* Sizin peyğəmbərinizin Allaha yüksəldiyi doğrudurmu?

* Bəli, yüksəldiyi yerdür.

* Bəs hansı nərdivanla?

* Çox sadə yüksəlmişdir, sizin peyğəmbəriniz Həzrəti İsanın göyə çıxarkən istifadə etdiyi nərdivanla". [1, 149-150] Bu mənada söz adlı nərdivanla daha müqəddəs mərtəbələrə ucalmaq, yüksəlmək mümkündür. Bu pilləkəndə hər bir sözün öz işlənmə yeri, ardıcılığı və sistemi vardır. Ardıcılığı və sistemi pozmadan bir-birinə bağlanan söz pillələri Azərbaycan dilinin sərvətinə çevrilir. Yəni də bu sərvətin ucalığını və yüksəkliyini anladanlar içərisində şairlər, yazıçılar daha arifdirlər. Ariflər hissirlər, duyğuları, fikirləri qəlibləşmiş ifadələrlə, qəlibləşmiş sözlərlə ucalara, yüksəkliklərə qaldırılmışlar. Ucalara, yüksəkliklərə qaldırılmış hissələr, duyğular, fikirlər yenə də söz adlı nərdivanın pillələri əsasında başa düşülmüşdür. Xalq şairi Nəriman Həsənzadənin "Minnətdaram mən" şeirində olduğu kimi:

*Yenə səsin gəldi, qulaqlarıma,
Həyata, dünyaya minnətdaram mən.
Sən ordan pıçıldadı eşidim səni,*

Özgəsi çağırsa ona karam mən.

Sən açdın bir qəlbim məhəbbətini,

Mən duyduq bir qəlbim səadətini.

Sənsiz hər sözünü, hər söhbətini,

Mən özüm hər adanı xatırlaram mən.

Bu geniş dünyada öz ələmim var,

Sənilə sevincim var, sənsiz qəmim var.

Dünyada qazancım bir qələmim var,

Sənin xidmətində daim varam mən.

Buna söz adlı nərdivandan, söz adlı nərdivanın pilləkənlərindən abidə, heykəl yaratmaq demək olar. Söz adlı heykəl, abidə bütün komponentlərinə görə Azərbaycan dilinə borcludur. Buna həm də Azərbaycan dilinin sirri, möcüzəsi demək mümkündür. Söz adlı nərdivandan və onun pilləkənlərindən abidə, heykəl yaradanlar az olmamışdır. Onların hər biri bunu Azərbaycan dilinin sirri, möcüzəsi əsasında etməyi bacarmışlar. Bu mənada İzzəddin Həsənoğlu "Ayırdı könlümü bir xoş qəməz yüz, canfəza dilbər" qəzəli, Yunus İmrənin "İçəri", "Mənə səni gərək, səni", "Gəl dostu gedəlim, könlü", "Biz dünyadan gedər olduq" və s. şeirləri, Şah İsmayıl Xətəinin "Qızıl gül, bağü bəstənim, nə dərsən?" qəzəli və digər qəzəlləri, "Bu gün ələ almaz oldum mən sazım" qoşması və digər qoşmaları, o cümlədən gəraylıları, bayatıları, "Dəhnamə"si, Məhəmməd Füzulinin "Məni candan usandırdı, cəfadan yar usanmazmı?", "Söz" qəzəlləri və digərləri, "Leyli və Məcnun" poeması, Hüseyn Cavidin "Mənim tanrım...", "Könlüm" şeirləri və digərləri, o cümlədən poemaları, bütün yaradıcılığı, Cəlil Məmmədquluzadənin, Cəfər Cəbbarlının, Mirzə Ələkbər Sabirin, Səməd Vurğunun, Rəsul Rzanın, Osman Sarıvəllinin, Süleyman Rüstəmin, Almas İldırımın, Əhməd Cavadın, Mikayıl Müşfiqin, bir sözlə, adlarını çəkmə bilmədiyimiz digər Azərbaycan şair və yazıçıların yaradıcılığı sözdən abidə, heykəl qoymaqdır. Onlar bu abidəni, heykəli Azərbaycan dilinin sirri, möcüzəsi əsasında, bu dilin imkanlarından istifadə etməklə qurub yaratmışlar.

Dilin bütün gözəlliklərini millətin özü yaşadır. Millətin hər bir övladı danışmağa başladığı vaxtdan bu işə qoşulur və ömrünün sonuna qədər bu müqəddəs işi davam etdirir. Ancaq hər bir millətin içərisində şair və yazıçılar dilin sevilməsi, anlaşılması, bütün gözəlliklərindən istifadə olunması işində başqalarından daha çox fərqlənirlər. Belə ki, şair və yazıçılar millətinin səsinə dil vasitəsilə duyur, duyduqlarını başqalarına çatdırırlar. Hər bir millət o şairə, yazıçıya böyük şair, yazıçı deyir ki, onlar duyduqlarını dil vasitəsilə başqalarına daha təsirli səviyyədə çatdırı bilər. Belə şair və yazıçılar hər bir millətin örnək şair və yazıçıları kimi olub və olacaqdır. Onlar dilin cümlələrini, misralarını hər bir kəsin qəlbini ovsunlayan musiqi parçasına çevirir, hər bir cümləni, misranı nəğmə kimi təqdim edirlər. Həm də ata-babalarımızın əsrlər boyu duyduqları və işlətdikləri sözləri mənə gözəllikləri ilə anlayır, ən qiymətli sərvət, varlıq kimi yaşadırlar. Şairlər və yazıçılar bu işi hamıdan fərqli olaraq daha üstün şəkildə yerinə yetirirlər. Dilin fonetik, leksik, qrammatik quruluşunu lazımi səviyyədə bilməklə dilin gözəlliyinin sirlərini arayırlar. Milli şüuru oxuculara çatdırmaq yolunda cəfəkeşlik göstərirlər. Dildə mövcud olan milli komponentlərlə yanaşı, milli olmayanları da (alınma sözləri) milli düşüncə halına gətirirlər. Yazdıqlarına dilin inciləri kimi əbədi həyat verirlər. Dilin özünə isə bir sevgili kimi, bir yar kimi baxırlar. Bu sevgiliyə, bu yara olan məhəbbət dildə möcüzələrin yaranmasına səbəb olur. Aşağıdakı misralar dilin möcüzəsidir.

Dərə boyu saz olur,

Gül açılır yaz olur.

Mən yarım gül deməm,

Gülün ömrü az olur.

Bu misralarda bahar ətri var. Misraların təbiəti bahar kimi təbii, tərəvətlidir. Bu misralar sevilənlərə, sevilənlərə dilin təqdim etdiyi bir pay və hədiyyədir.

Şeir dilinin özünəməxsus tərifləri var və bunlar Azərbaycan dilində qorunur. Məsələn, insanın mərkəzə çəkilməsi və ona önəm verilməsi, özünün durumuna çıxış yolu axtarmaq, insanın hansı durumla və problemlə üz-üzə dayandığını göstərmək və s. şeir dilinin özünəməxsusluğu kimi təqdim olunur. [3, 50-51] Bununla belə, şeir dili, o cümlədən şairlərin dili Tanrı dilidir. Həqiqəti və gerçəkliyi bu dil qədər anladan dil yoxdur. Şeir dili ton, intonasiya, ritm, bölgü, vurğu və s. baxından dil içərisində ikinci bir dildir. Bu dil hər bir insanın içərisində ikinci bir dildir. Ancaq onu bir hala gətirmək, otrafdakılara anlatmaq hamıda yox, yalnız şairlərdədir. Şairlər sözlərdən elə istifadə edirlər ki, onun heç ruhuna da toxunmur, əksinə, onu ruh dilinə, sevgi dilinə yüksəldirlər. Nəticədə dilin təəssübkeşi olurlar. Məsələn, Süleyman Rüstəmin "Dilimə dəymə" şeirində olduğu kimi.

*Mən sənə dilinə dəymirəm, cəllad,
Gəl sən də bu ana dilimə dəymə!
Sənə də bağın var, gülün var, çəkin,
Bağında əkdiyim gülümə dəymə!
Həsədlərlə baxdın çəmənimə sən,
Gör bir nələr etdin vətənimə sən,
Yan – dəyib, od vurduğun bədənimə sən,
Altında atay var, külümə dəymə!
Mən ağa ağ dedim, qaraya qaray,
Sən mənə istədin çəkəsən dara,
Yenicə sağalır vurduğun yara,
Mənim bu yaralı könlümə dəymə! [4,
108-109]*

Hər bir şairi, yazıçını istedadları ilə yanaşı, həm də yazdıqları dil ucaldır. Bu zaman dil əvəzsiz bir xəzinə rolunu oynayır. Bu xəzinəni şeir və yazıçı xərcələdikcə xəzinə tükənir, əksinə, xəzinənin bərkəti üzərinə bərkət gəlir. Azərbaycan dilinin xəzinə bərkətini artıran şairləri, yazıçıları az olmayıbdir. Dilimizin xəzinə bərkətini artıran şair və yazıçılar dedikdə ilk yada düşənlər sırasında Səməd Vurğunun adını çəkməmək olmaz. O, şeirimizdə Azərbaycan dilinin imkanlarından istifadə

edərək bir dönüş yaratmış, Azərbaycan dilinin şeir dili kimi, bədii dil kimi sevilməsinə xidmət etmişdir. Səməd Vurğun Azərbaycan ədəbi dilinin şeir qolunu milyonların istifadəsinə vermiş, bunu xalqın duyğu və arzularına yaxın olması ilə bacarmışdır. Onun müraciət etdiyi mövzular, bütövlükdə yaradıcılığı insanı ovsunlayan bir dünyadır. Elə "Dünya" şeirinin özü ayrıca bir dünyadır.

*Ulduzlar havanın bağrını dolur,
Qayvalı dağlardan duman yüksəlir,
Xəyalım gecəni salama gəlir,
Çapurdur atını bərbəşə dünya,
Yerləyə baxıram – bağcağı, bağlı,
Göylərə baxıram – qapısı bağlı,
Kainat ittiyar, sirlə, soraqlı,
Əzəldən yaranıb tamaşa dünya,
Bir də görürsən ki açılan solur,
Düşünən bir beyin bir torpaq olur;
Bir yandan boğalır, bir yandan dolur,
Sırrını verməyir sirdəşə dünya.
Əzəldən belədir çünki kainat,
Cəhan daimidir, ömür amanat,
Əldən-ələ keçir vəfasız həyat,
Biz gəldi-gedərik, sən yaşa, dünya!
Buludlar dağılır ızvaqda lay-lay,
Yenə üz yerində yuvarlanırsan ay;
Fəqət nə Cəlal var, nə də ki, Humay,
Nə ömrə acıyır, nə yaşa dünya. [4, 86-87].*

Yaxud Səməd Vurğunun "Ala gözlər" şeirini onun yaradıcılığının Azərbaycan dili xəzinəsinin nə qədər bərkətli, böyük təsir gücünə malik olduğunu, oxucunun qəlbini fəth etməsini, təmiz, saf lirika nümunəsi kimi oxucu kütləsinin zövqünü ələ almasını üzə çıxarmır? Əksinə, Səməd Vurğun bütün yaradıcılığında olduğu kimi, bu şeirində də Azərbaycan dilinin poetik imkanlarını yüksəkliklərlə qaldırır.

*Yenə qılıncımı çəkdi üstümə
Qurbanı olduğum o ala gözlər.
Yenə cəllad olub durdu qəsdimə
Qələm qaş altında piyalə gözlər.
Başımdan getmişdi sevlənin qəmi,
Xəyalım gəzirdi bütün aləmi.*

*Bu dustaq könlümü, deyir yənəmi
Çəkdiyiz sorğuya, suala gözlər?
Sevda yolçusuyam əzəl yaşımından,
Könlüm ayı gəzir can sirdəşimədən:
Dağıdır huşumu alır başımdan
Süzülüb gedəndə xəyala gözlər.
Gərdənin minədir, boyun tamaşa,
Ay da həsəd çəkir o qələm qaşa.
Bir cüt ulduz kimi verib baş-başa
Yanıb şələ salır, camala gözlər.
Mənim sevgilimdir o gözəl pəri,
Qoy üzə vurmaşın keçən günləri,
Mən qədir bilənəm əzəldən bəri,
Sizinlə yetmişəm kamala, gözlər.
Cəhanda hər hökmü bir zaman verir,
Dünya dövrən sürən, bu gün can verir,
İllər xəstəliyim yaram qan verir,
Siz mənə saldınız bu hala, gözlər. [4,*

91].

Sözünə nəfəs alan, dili duyan, dil adlı xəzinənin bərkətini artıran şair və yazıçılardan fərqli olaraq, bu xəzinədən istifadə etməyi bacarmayanlar da var. Onlar dil adlı xəzinədən istifadə etməyi bacarmadıqlarına görə heç özləri də bilmirlər ki, dildən nə istəyirlər. Gah dilə hücum edir, onu yaralayır, gah da dilin qayda-qanunlarını pozur, gözədən salmaq istəyirlər. Onlar problemi özlərində deyil, dildə axtarırlar. Belə olduğundan "Altun yumurtlayan toyuq" hekayəsi [3, 62] yada düşür. Hekayənin məzmunu belədir: Təmiz bir adamın toyuğu hər gün xalis bir altun yumurtlamış. Adam bir gün fikirləşir ki, toyuğun gündə bir altun yumurtlaması azdır. Fikirləşir ki, toyuğun qarında bir xəzinə var, həmin xəzinəyə sahib olmaq lazımdır. Belə hesab edir ki, gündə bir altun yumurtanın sahibi olmaq daha birdəfəlik xəzinəyə sahib olmaq daha yaxşıdır. Ona görə də toyuğun başını kəsir, toyuğun qarında, qırsağında xəzinə axtarır. Ancaq heç bir xəzinə tapmır. Beləliklə, hər gün toyuğun yumurtladığı bir altundan da, toyuqdan da olur. Bu mənada bəzən dilimizi boğazlayanlar, dilin başına oyun açanlar, dil adlı xəzinənin necə xərcələnməsini bacarmayanlar dilin özünü

qiymətdən salırlar. Belə olanda dil ağrıyır, ah-nalə edir, əziyyət çəkir.

Sözlərdən, kəlmələrdən kimin istifadə etməsi və ona kimin ruhu, can verməsi əsas məsələlərdən biridir. Sözlər, kəlmələr neytral halda dayanıb gözləyirlər. Gözləyirlər ki, onlardan kim və necə istifadə edəcəkdir. Sözlərdən, kəlmələrdən kimin istifadəsi və necə istifadəsi dilin möcüzəli aləmini üzə çıxarır. Dil lüğət tərkibindəki sözlərin, kəlmələrin və onların istifadəsi hesabına qüdrətli olur. Şairlər, yazıçılar dil adlı sənətin möcüzəli aləminə bir cür ruh, can verir, musiqişünaslar tamam ayrı cür boya qatırlar. Dilin ən ümdə möcüzələrindən biri şeirin musiqi dilinə, nəğməyə çevrilməsidir. Hər hansı bir dildə yaranan şeirlərin bir qismi uzun əsrlər boyu musiqi alətlərinin müşahidəsi ilə söylənmiş və oxunmuşdur. Bu da təbii ki, şeirə, yəni şeirdəki sözə, geniş mənada dilə bir gözəllik vermişdir. Dilin, eləcə də dildəki sözlərin, kəlmələrin səsliliyini və duyumunu musiqi alətlərinin göstəli daha da güclü etmişdir. Təsədüfi deyil ki, qədim yunanlılar sözü "lir" adlı sazla, iranlılar "rud" adlı çalğı aləti ilə, türklər "saz"la söylənmiş və bunların köməyi ilə dilin, sözün, kəlmənin duyumunu artırmışlar. Dildə, sözə, kəlməyə musiqi qatmağı hələ ibtidai insanlar anlamış və bunu həyat tərzinə çevirmişlər. Laylaldan, nanaylardan başlamış ta bugünkü mahnılara qədər, bunların hamısı bir həqiqəti təsdiq etmişdir ki, dillər şeir dili olub-olmamasına görə də bir-birindən fərqlənmişdir. Bu mənada Azərbaycan dilinin bir möcüzəsi də onun şeir dili olmasıdır. Azərbaycan dilinin musiqiyə yatımlı olması onun şeir dili olması ilə bağlıdır. Hər dil şeir dili ola bilmir. Azərbaycan dilinin şeir dili olması bu dilin möcüzəli xüsusiyyətlərindən biridir. Bu möcüzəyə qol-qanad verən Azərbaycan ahəng ünsürünün üstünlük təşkil etməsi, avazlanmanın, intonasiyanın yüksək rol oynamasıdır. Həm də Azərbaycan torpağının, iqliminin, coğrafiyasının özəllikləridir. Biz Azər-

baycan dilinin yaratdığı bütün möcüzələrə görə bu torpağa, iqlimə, coğrafiyaya bərluyuq. Azərbaycan dilinin yaratdığı möcüzələrin təkamülündə azərbaycanlıların tarixboyu yaşadıkları torpaqlar da vətən torpağı kimi dilimizin dialektlərini, şivələrini, ləhcələrini formalaşdırmaqda yenə də dilin möcüzəsinə xidmət etmişdir. Yəni azərbaycanlıların yaşadıkları torpağın, vətənin coğrafiyası, iqlimi, relyefi, təbiəti dilin möcüzə yaratmasına müsbət təsirini göstərmişdir. Dialektal səs çeşidlərinin, sözlərin və onların mənalarının yaranması azərbaycanlıların yaşadıkları ərazilərin, vətənin coğrafi təbiəti, iqlimi, relyefi ilə bağlı olmuşdur. Bir sözlə, coğrafi mühit, iqlim, relyef dilin yaratdığı möcüzəyə xidmət etmişdir.

Azərbaycan dilinin şeir, musiqi, nəğmə dili olmasını xalq mahnıları, el mahnıları da təsdiq edir. Xalq mahnılarında, el mahnılarında şeirin ruhu ilə musiqinin bir-birini tamamlaması nəticə etibarilə dili sevdirmişdir. Azərbaycan dilinə sevgi həm də xalq mahnılarından, el mahnılarından qidalanır. Məsələn, "Qalalı" xalq mahnısını necə sevməmək olar? Axı burada şeirlə musiqi bir-birini tamamlayır:

Bu gün ayın üçüdü
De gülüm nanay, ay naninay.
Girmə bostan içidir,
Yar girmə bostan içidir.
Dodaqların bal şəkər,
Dilin badam içidir.
Qız, belin incədir, incə,
Ləblərin qönçədir, qönçə.
Dam üstədir damımız.
De gülüm nanay, ay naninay.
Qoşadır eyvanımız.
Sən ordan çıx, mən burdan
Kor olsun düşmanımız.

Yaxud "Sona bülüllər" xalq mahnısında şeirlə musiqinin vəhdətini görməmək mümkün deyil:

*Sı atdım hara dəydi, sona bülüllər?
Əlim divara dəydi, sona bülüllər.
Dilim-ağzım qurusun, sona bülüllər
Nə dedim yara dəydi, sona bülüllər?
Elə yar-yar deyirlər
Heç məni demirlər
Elə bil yar deyiləm
Heç məni dindirməz.*

Azərbaycan dili şeir, musiqi, ruh dili olduğu üçün Üzeyir Hacıbəyli istedadı ilə yanaşı, dilin öz imkanlarından istifadə edərək "Leyli və Məcnun", "Şah Abbas və Xurşid banu", "Əsli və Kərəm", "Harun və Leyla", "Rüstəm və Söhrab", "Koroğlu" operalarını, "Ər və arvad", "O olmasın, bu olsun", "Arşın mal alan" komediyalarını yazmışdır. Bununla da Üzeyir Hacıbəyli sübut etmişdir ki, Azərbaycan dili bədii ruhu olan dildir. Azərbaycan dili təmiz və müqəddəs xalq zövqünə və istəklərinə uyğun dildir. Azərbaycan dili dərin milli və sosial köklərə malik olan dildir. Azərbaycan dili musiqi dili ilə danışmağı bacaran dildir. Azərbaycan dili şeir, musiqi, ruh dili olmaqla Üzeyir Hacıbəylinin xidmətləri sayəsində (yazdığı operalar və komediyalarla) Yaxın Şərq ölkələrində və bir sıra digər xarici ölkələrdə tanınmış, şöhrət qazanmış dildir. Azərbaycan dili xalqın tarixini, yaradıcı təfəkkürünü əks etdirən dildir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Nihad Sami Banarlı. *Türkçenin sırları*. İstanbul, Aralık 2015.
2. Ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı: "Yazıçı", 1985.
3. Metin Cengiz. *Felsefə və şiir*. İstanbul, 2014.
4. Min beş yüz ilin Oğuz şeiri. "Antologiya", 2-ci cild. Bakı, "Azərbaycan" nəşriyyatı, 2000.

ŞAĞİRD LƏRİN YARADICI TƏFƏKKÜRÜNÜN VƏ TƏDQİQATÇILIQ QABİLİYYƏTİNİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ

Sakibə ƏLƏSGƏROVA,
əməkdar müəllim

Açar sözlər: yaradıcı təfəkkür, tədqiqatçılıq fəaliyyəti, araşdırma, bədii təsvir və ifadə vasitələri.

Ключевые слова: творческое мышление, исследовательская деятельность, исследование, художественные описания и средства выражения.

Key words: creative thinking, research activity, research, artistic descriptions and means of expression.

Xalq hikmətlərində bilik insan həyatının ən başlıca meyarı hesab olunur. Biz şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinə nəzər yetirərkən ağıllı, dərtəkəli tələklərlə, xalq oyunları təşkilatçıları ilə, hikmətli ifadələrlə rastlaşırıq. Əvvəllər təhsil müəssisələri olmadığı üçün böyük uşaq və gənclərin təfəkkürünü tapmaca ilə yoxlamışlar. Düşünsək ki, şifahi xalq ədəbiyyatının lirik növünün bu janrında heç bir nümunə yaranmır, bunu da indiki halda evristik müsahibə əvəz edir, onda heç nəyin səbəbsiz yaranmadığı bir daha öz təsdiqini tapır. Biliyin növləri çoxdur. Bizi ən çox elmi və yaradıcı bilik maraqlandırdığı üçün praktik təcrübə və vərdişlərimizin istiqamətini bu səmtə yönəldirik. Elm və təhsildən bilərəkdən kənar qalmaq həyatını cəhəltə sürükləməkdən başqa bir şey deyildir.

Təlim və təhsil şəxsiyyətin inkişafı deməkdir. Təhsil müəssisələrində şagirdlərə bilik verməklə bərabər bacarıq və vərdişlər də aşılanır. Biliyin içərisində qanunlar, faktlar, rəqəmlər, məlumatlar mövcuddur. Bilik tətbiq olunarkən vərdiş və bacarıqlar da formalaşır. Şagird öyrəndiyi biliyi tam şəkildə mənim-

səməyi bacarmaq üçün mübarizə aparır, hətta təkrar edə-edə vərdişə yiyələnir. Sokrat ən çox sual verməklə tələbələrini nəticə çıxartmağa yönləndirmiş. Sokratın tələbəsi Platon açdığı fəlsəfə məktəbində pedaqoji işlə məşğul olub. O, göstərirdi ki, bilikləri müəyyən sistemlə öyrətmək lazımdır. Filosofların çoxu müstəqil mütaliəni daha üstün tuturlar və onu idraki inkişafa, tədqiqatçılıq bacarığı və qabiliyyətinə yiyələnmənin təməli hesab edirlər. XVII əsrdə çex pedaqoqu Y.A.Komenski praktikasında azyaşlı uşaqların belə idraki fəaliyyətə sövq edilməsi tərəfində idi. Fikrini onunla əsaslandırır ki, kiçik yaşlarında qazınan bilik həm yaddaqalan, həm də möhkəm olur. Qeyd edirdi ki, şagirdə müstəqil düşünməyin yolunu öyrətmək lazımdır. Bunu bacardıqdan sonra mühakimə yürütmək mümkündür. Sadəcə bu işə məcburiyyətdən deyil, həvəslə, istəklə yanaşılarda təməl sağlam olur. Müstəqil düşünmək, mühakimə yürütmək tədqiqatçılıq qabiliyyəti ilə bağlı problemlərdir. Məsələn, ədəbiyyat dərslərində şagird oxuduğu bədii nümunəni təhlil edə, ümumiləşdirmələr aparıb, məntiqi nəticələr çıxara bilirsə,

özü də hiss etmədən tədqiqatçılıq bacarığına yiyələnir. Bunu istəklə həyata keçirən təhsil alan tədrisən bu vərdislərə sahib olur, təfəkkür əməliyyatlarını yerinə yetirmək üzrə dəyərli bacarıqlar əldə edir.

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra təhsil sistemində xeyli dəyişikliklər oldu. Eyni zamanda şagirdlərin tədqiqatçılıq qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsi aktualıq kəsb etdi. Onların tədqiqat işinə cəlb olunması məqsəd və məzmununa görə də dəyişikliyə uğradı. Zəmanəmiz ziddiyətli hadisələrlə zəngindir. Odur ki, şagirdlər əvvəlcəyə nisbətən daha gözüaçıq və inandırıcı, qoçaq və dəqiqdir, ehtiyatlıdır, çevik nəticə çıxara bilir. Həm sinifdaxili, həm də sinifdaxaric məşğələlərin təşkili zamanı müəllim işini elə qurmalıdır ki, daha effektiv nəticə əldə olunsun. Birinci növbədə sərbəst işləmək üçün şərait olmalıdır. Azərbaycan dili və ədəbiyyat dərslərində işi asanlaşdırən cihazlar, laboratoriya avadanlığı tələb olunmadığı üçün müəllim çətinliklə rastlaşır. Ancaq bu haqq vermir ki, şagirdin qabiliyyəti istiqamətləndirilməsin. Ölkəmizdə zəngin kitabxanalar, muzeylər, mədəniyyət və incəsənətlə bağlı müəssisələr mövcuddur. İnternet resursları, İKT vasitələri, təbiət və s. hər cür yaradıcılıq və tədqiqatçılıq üçün real imkanlar açır. Sərgilər tamamilə başqa-başqa istiqamətlərdə tədqiqatlar üçün açıq qapıdır. Müəllim tədqiqatçılıq qabiliyyətinin inkişafı məqsədilə daha optimal yol və vasitələrdən istifadə etməlidir. Bu prosesdə şagirdin münasibəti, arzusu, işin praktik əhəmiyyəti göz önündə tutulmalıdır. Xüsusən təlim prosesində təfəkkür

əməliyyatlarına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Öyrənilən materiallar şagirdlər müqayisə, zəruri təhlil və ümumiləşdirmələr apara bilmək qabiliyyət, bacarıq və vərdislərinə yiyələnəlməlidir. Şagirdin təlim marağı tələb olunan səviyyədə olmalı, onun şəxsiyyətinə hörmət ediləli, həvəsi və ruh yüksəkliyi təmin olunmalıdır. Bunlar şagirdin tədqiqatçılıq qabiliyyəti ilə sıx bağlıdır.

Hazır biliyə yiyələnəmək qeyri-mümkündür. Hər bir şagird buna öz səyi nəticəsində nail olmalıdır. Həqiqəti tapmağı öyrənən şagird qalib sayıla bilər. Bu, onun təfəkkürünün məhsuludur. Müəllim təlim prosesində əqli qabiliyyəti inkişaf edən vasitələrə geniş yer versə, şagirdi müstəqil işləməyə, fəaliyyət göstərməyə, axtarışa can atır. Şagird çox işləməli, biliklərini tətbiq etməlidir. Azərbaycan dili dərslərində qaydalar öyrədilərkən daha münbit şərait yaranır. Məsələn, feilin şərt şəkli və "isə" hissəciyinin yazılış qaydası keçirilərkən müəllim onların oxşar və fərqli xüsusiyyətlərini izah edir: feilin şərt şəkli onun sadə şəkildir. Şərt şəklinin şəkilçisi –sa2 birbaşa sözün kökünə və ya başlanğıc formasına artırılır. İsa hissəciyi isə feilin sadə şəkillərinin şəkilçilərindən, şəxs şəkilçilərindən sonra işlənir. Bir-iki nümunə göstərilir. Sonra mətn üzərində bu qaydalara müvafiq tapşırıq verilir. Şagirdin müstəqil işi bundan sonra başlayır. Mətni oxuyur, feilləri bir-bir araşdırır, tədqiq edir, müqayisələr aparır, müvafiq nəticələr əldə edir. Bu onun üçün sadə və həvəsləndirici bir tədqiqat işidir. Nümunəni düzgün tapa bilirsə, "evrika" deməyə haqq qazanır. Azərbaycan dili dərslərində verilən tapşırıqlar şagirdi

işləməyə, müstəqil fəaliyyət göstərməyə həvəsləndirir. Onu axtarış-tapmağa, düşünməyə, bir sözlə tədqiqatçılıq qabiliyyətini inkişaf etdirməyə təhrik edir. Şagird müəllimin rəhbərliyi ilə nəticəyə özü nail olmalıdır. Böyük rus pedaqoqu K.D. Uşinski göstərirdi ki, şagird müəllimin rəhbərliyi ilə biliksizlikdən-biliyə doğru gedərkən düşünür, müqayisələr aparır, nəticə çıxarır və hərəkət prosesində tədqiqatçılıq qabiliyyətləri də inkişaf edir. Müəllim verilən biliklərin şüurlu surətdə mənimsənilməsinə təmin etdikdə şagirdin özünü ifadəsi asanlaşır və onun inkişafı üçün əlverişli şərait yaranır.

Ən münasib və əlverişli vasitələrdən istifadə etməklə şagirdlərin yaradıcılıq qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək vacibdir. Sərbəst mövzuda inşaların, kiçik esselərin yazdırılması və müzakirəsi, dərslə əlaqələndirilmiş şəkildə hekayələrin qurulması, müxtəlif müsabiqələrin keçirilməsi əhəmiyyətli iş formalarındandır.

Sovet təhsil sistemi dövründə belə bu məsələyə çox ciddi şəkildə nəzarət edilirdi, SSRİ Ali Sovetinin 1984-cü il 12 apreldə "Ümumtəhsil və peşə məktəbi islahatının əsas istiqamətləri haqqında" qəbul etdiyi qərarla deyilirdi: "...təlimin fəal forma və metodları, texniki vasitələri daha geniş tətbiq edilməli, təlim və tərbiyənin vəhdəti prinsipi, ailənin, məktəbin və ictimaiyyətin sıx əlaqəsi məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilməlidir. Təlim-tərbiyə işinin və məktəb həyatının məzmununda və metodlarında, şagirdlərin biliyinin qiymətləndirilməsində formalizmin hər cür təzahürünün kökü qatıyətə kəsilməli, üzdənirəq faiz bəlası aradan

qaldırılmalıdır." (1, səh.45). Məlum olur ki, hələ o zaman inkişafətdirici təlim texnologiyalarına, onların tətbiqinə böyük ehtiyac hiss olunurdu. İndi problem xarakterli belə bir cəhət diqqət mərkəzinə gətirilir ki, şagirdlərin tədqiqatçılıq qabiliyyətlərinin inkişafına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Pedaqoji sahə ilə məşğul olan alimlərimiz çox vaxt təbiət hadisələrini müşahidə, təhlil və tədqiq zamanı bu qabiliyyətin daha çox inkişaf etdiyini göstərirlər. Buna digər sahə alimlərinin münasibəti birmənalı deyil. Əlbəttə canlı müşahidə və tədqiqatlar yolu ilə əldə olunan nəticə daha maraqlı olur. Təlim prosesində tədqiqatçılıq metodundan istifadə məsələsi həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Pedaqoqlar, psixoloqlar belə düşünülər ki, aparılan tədqiqatlar şagirdlərin idraki fəallığının inkişafına istiqamətlənməlidir. Q.İ.Şukina yazır: "Şagirdin öz fikrini müdafiə etməsi, qazandığı bilik və təcrübədən istifadə etməsi, dəlil, fakt gətirməsi, öz müəlliminə, cavab verən şagirdlərə əlavə sual verməsi, yoldaşlarının cavablarına, inşalarına rəy verməsi və s. idraki fəallıqla bağlı olan başlıca keyfiyyətlərdir" (2, səh.146).

Akademik M.Mehdizadə tədqiqatçılıq bacarığının inkişaf etdirilməsində təlim metodlarının mühüm rol oynadığını qeyd edir: "...Təlim metodu özündə bir tərəfdən öyrətmə metodunu (müəllimin fəaliyyətini), o biri tərəfdən öyrənmə metodunu (şagirdlərin fəaliyyətini) birləşdirir. Onlar qarşılıqlı əlaqədəirlər" (3, səh.101). Əqli hücum, interaktiv, yaxud fəal metod, müzakirə, esse yazmaq, debat, işgüzar hay-küy, qruplarla iş və s. məntiqi təfəkkürü gücləndirən

metodlardır. Bunların əksəriyyətinin içində axtarış metodları var. Pedaqoji elmlər doktoru Y.Kərimov yazır ki, tədqiqat kəşf deyil, şagirdlərin gücləri çatan axtarışlara qoşulub, elmi cəhətdən düzgün nəticəyə gəlmələri ilə bağlıdır.

Təhsil qanununda ümumtəhsil məktəbinin qarşısında qoyulan zəruri tələblərdən biri yaradıcı şəxsiyyət və vətəndaş formalaşdırmaqdır. Odur ki, şagirdlərdə praktik vərdişlərin və yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsi daim müəllimin nəzər nöqtəsində olmalıdır. Düşündürücü, məntiqi və yaradıcı təfəkkürün inkişafına təsir göstərən suallarla şagirdlərin qarşısına çıxmaq vacib məsələlərdəndir. Müasir dərslər üçün vacib olan məsələlərdən biri yaradıcı tətbiqetmədir.

Ziyalılarımız mükəmməl nitqə, sərbəst, dəqiq və düzgün məntiqə, yaradıcı təfəkkürə malik gənclərin çox olmasını istəyirlər. Bu xüsusiyyətlərin təməli orta məktəblərdə, xüsusən Azərbaycan dili və ədəbiyyat dərslərində qoyulur. Rabitəli nitqin inkişafına ayrılan saatlarda yazılı və şifahi inşa, ifadə, rəylər, əməli yazı növlərinin üzərində iş aparılması nəzərdə tutulur. İl ərzində digər saatlarda da bu məsələ diqqət mərkəzində olmalıdır. Şagirdlər düşünür, axtarır. Biz onlara axtarıb tapmağı, məntiqli düşünməyi, bir sözlə, öyrənməyi öyrətməliyik. Araşdırma aparmağı bacaran şagird həyatda da öz yolunu tapa bilir. İnşa yazılarının işlənilməsi bu baxımdan çox əlverişlidir. İnşa yazılarda şagirdlərin yaradıcılıq qabiliyyəti üzə çıxır, dil qaydalarını bilmə və tətbiq etmə bacarığı müəyyənləşir. Dilimizin qanunauyğunluqlarını, bədii təsvir və ifadə vasitələrini, Azərbaycan dilinin po-

etik zənginliyini bilən, buna hisslərini, şəxsi münasibətlərini əlavə edə bilən şagird ortaya maraqlı bir inşa qoya bilər. Dilimizdəki sözlərin rəngarəngliyi imkan verir ki, hər hansı bir mövzuda hiss və duyğularla, zəngin, emosional dillə təsvir olunmuş müəyyən bir yazı hazırlansın. Şagird inşa üçün yaradıcılıq qabiliyyətinin olmasını dərk etməlidir. Birinci növbədə inşanın mövzu və ideyası üzərində düşünməli, sonra məzmunu işləməlidir. Məsələn, şagirdlərə belə bir mövzu təklif oluna bilər: "Mənim anam". Bu asan qavranılan, elan olunan kimi şagirdlərin hisslərini oyadan, müxtəlif səpkili düşüncələrə apararıq, haqqında hər bir kəsin söz ehtiyatı olan bir mövzudur. Odur ki, müəllimin istiqamətverici söhbətindən, təxmini planından sonra dərhal qələmə sarılan şagirdlər az müddətdə mövzunu əhatə edə bilirlər. Məsələ mövzusunun bədillik dərəcəsinin nə səviyyədə olmasındadır ki, bu da yazıların oxunuşu və təhlilindən sonra dəqiqləşdirilir. Şagirdlər şair və yazıçılarımızın əsərlərindən nümunələr gətirməklə ana-qadının mənəvi portretini yaradırlar. Axı onlar öz analarına hər şeyin ən gözəlini layiq bilirlər. Bu cür düşüncələrin açıq söylənilməsi şagirdin məsuliyyətini daha da artırır. Axırda hər kəs öz inşasını oxuya, yoldaşının inşasına inşalar təhlil oluna bilər. Normal istiqamət və obyektiv təhlil gələcəkdə daha gözəl inşaların yazıla biləcəyindən xəbər verir. Tədris proqramlarında yaradıcı mövzuların hazırlığına, yazılmasına və təhlilinə saat ayrılır ki, bu da müəllimin işini düzgün qurmasına kömək edir. İnşa mövzuları şagirdlərlə birlikdə müzakirə zamanı seçilsə, müəllimin ver-

diyi və inşa adları yazılmış kartoçkanın köməyindən istifadə oluna bilər və s. İnşa yazılar yaradıcı təfəkkürü inkişaf etdirən əsas vasitələrdən biridir. Buna görə yaradıcılıq və araşdırma üçün əlverişli şərait, İKT avadanlıqları, kitabxanalar, görməli yer və muzeylər və s. yardımçı vasitələr ola bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Ümumtəhsil və peşə məktəbi islahatı haqqında sənədlər və materiallar toplusu. Bakı, 1984
2. Q.İ.Şuktna, Aktivizatsiya poznavatelnoy deyatelnoy uçaşlxsysya v ucebnoy prosesse. Moskva, 1979
3. M.Mehdizadə, Ümumtəhsil məktəblərində təlim-tərbiyə prosesinin təkmilləşdirilməsi yolları. Bakı, 1982
4. Rüstəmov F.A, Qərb pedaqogika tarixi. Bakı, 2000
5. Rüstəmov F.A, Şərqi pedaqogika tarixi. Bakı, 2000

XÜLASƏ

Şagirdlərin yaradıcı təfəkkürünün və tədqiqatçılıq qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsi məqalədə müasir təhsilin vəziyyətinə münasibət bildirilmişdir. Yeni təlim

formalarından istifadə bacarığı haqqında danışılmışdır. Şagirdlərin tədqiqatçılıq qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsi yolları təhlilə cəlb edilmişdir. Onlarda yaradıcı təfəkkürü inkişaf etdirmək üçün müəllimin qarşısında duran vəzifələr bir daha diqqətə çatdırılmışdır.

РЕЗЮМЕ

Развитие навыков творческого мышления учащихся исследований

В статье отмечается состояние современного образования. Расскажите о том, как использовать новые формы обучения. Проанализированы пути развития студенческих исследований. Задачи, стоящие перед учителем, еще раз подчеркнули, чтобы развивать в них творческое мышление.

SUMMARY

Developing students' creative thinking and research skills

The article comments on the situation of modern education. It is talked about how to use the new training forms. The development ways of students research skills are analyzed. To develop creative thinking in them the tasks facing the teacher have been emphasized once again.

Diqqətli Diqqətli

Biz Sizə – zəngin pedaqoji iş təcrübəsinə malik orta məktəb müəllimlərinə, elmi-metodik tədqiqatlarla məşğul olan alimlərə müraciət edirik. Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi ilə bağlı iş təcrübələrinə, metodikaya dair yazılara ehtiyacımız var. Jurnalımızla yaxından əlaqə saxlayın və onu məqalələrinizlə təmin edin. Unutmayın ki, o, sizin jurnalınızdır.

Redaksiya.

AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ ƏDƏBİYYAT MÜƏLLİMLƏRİNİN HAZIRLIĞINDA PEDAQOJİ TƏCRÜBƏNİN YERİ

Oqtay ABBASOV,
ADU-nun dosenti

Kadr hazırlığı bir sistemdir. Sistemin məzmununa biliklər, mənəvi keyfiyyətlər və bunların praktik fəaliyyətdə həyata keçirilməsi daxildir. Ənənəvi kadr hazırlığında biliklərin öyrədilməsi əsasən, təlim prosesində həyata keçirilirdi. Müstəqil işin böyük bir hissəsi mühazirədə və ya seminarda öyrədilmiş biliklərin möhkəmləndirilməsi zamanı baş verirdi. Bu isə tələbədə müstəqil düşüncə tərzinin formalaşdırılması üçün yetərli deyildi.

Müasir dövrdə, tələbəyönümlü təlimə üstünlük verildiyi zamanda isə müstəqil işlər həm məzmununa, həm də formasına görə genişləniş, zənginləşib. Dünya təcrübəsində də təlimin müstəqil öyrənmə əsas götürülərək təşkili daha geniş yer tutur: tələbənin auditoriyadakı fəaliyyəti öyrənmə üzrə auditoriyadan-kənar fəaliyyətlə uzlaşdırılır, müstəqil öyrənməyə üstünlük verilir. Müəllim tələbəyə biliklərin verilməsindən daha çox bu bilikləri əldə etməyin yollarını öyrədir. Qısa şəkildə bu, “öyrənməni öyrətmək” məfhumu şəklində elmə daxil olub.

Müstəqil öyrənməyə getdikcə daha çox yer verilməsi hər şeydən əvvəl tələbələrin həyata daha yaxşı hazırlanmalarına, dünyagörüşlərinin praktik istiqamətli olmasına, əldə etdikləri bilik, bacarıq və vərdislərdən müxtəlif situasiyalarda yaradıcılıqla istifadə etmələrinə şərait yaradır.

Pedaqoji prosesin bütün sahələrinin

nəticəsini göstərən fəaliyyət sahələrindən biri pedaqoji təcrübədir. Pedaqoji təcrübə təlim prosesində öyrənilən bilik, bacarıq və vərdislərin real işdə necə tətbiq olunduğunu üzə çıxarır. Təkcə üzə çıxarmır, həm də müvafiq korrektə işi aparmağa, baş verən nöqsanların aradan qaldırılmasına imkan yaradır. Bu baxımdan demək olar ki, pedaqoji təcrübə həm də kadr hazırlığında görülmüş işlərin nə dərəcədə səmərəli olduğu barədə təsəvvür yaradır.

Müxtəlif dövrlərdə pedaqoji təcrübənin təşkili fərqli formalarda həyata keçirilib: bu fərq pedaqoji təcrübəyə ayrılan vaxtda, onun adlandırılmasında, pedaqoji təcrübə üçün nəzərdə tutulan saatların miqdarında, işin məzmununda özünü göstərib. Müəllim olmağa hazırlaşan tələbələr təhsil müddətində bir neçə dəfə pedaqoji təcrübədə iştirak ediblər. İlk təcrübə, əsasən, birinci kurs tələbələri ilə təşkil olunurdu və “passiv təcrübə” adlanırdı. Adından göründüyü kimi, bu təcrübənin başlıca məqsədi “bələdləmə” xarakterli olurdu və tələbələrin pedaqoji prosesdə baş verənləri müşahidəsi əsasında yerinə yetirilirdi. “Passiv təcrübə” çox çəkmirdi və zaman etibarilə 1-2 həftədən ibarət olurdu. Təcrübədə fənn üzrə metodist iştirak etmirdi. Kömək və nəzarət pedaqoqla psixoloq tərəfindən həyata keçirilirdi. Belə təcrübədə tələbələr məktəbi, buradakı şagirdləri, baş verən

müsbət və mənfi halları müşahidə edərək öyrənirdilər.

Təcrübənin səmərəsi tələbələrin sonrakı kurslarda da “Passiv təcrübə”də olduqları məktəbə göndərilməsindən ciddi şəkildə asılı idi: tələbə həmin məktəbi, oradakı müəllim və şagird kollektivini, şagirdlərin valideynlərini müəyyən qədər tanıdıqlarından burada təcrübə keçmək həm maraqlı, həm də problemsiz və ya az problemlidir. Ona görə də ali məktəblərdə bu cəhətin nəzərə alınmasına xüsusi əhəmiyyət verilmirdi. Sonrakı kurslarda tələbələr müxtəlif müddətli təcrübələrdə iştirak edirdilər. Artıq tələbələr pedaqoji təcrübədə müşahidəçi qismində deyil, bir növ məktəbin müəllimi kimi iştirak edir, dərslər deyir, müxtəlif tərbiyəvi tədbirlərin təşkilatçısı kimi məktəb həyatına daha yaxından bələd olurdular. Əsası isə şagirdlərlə sıx şəkildə ünsiyyət qura bilirdilər. Birinci kursda iştirak etdikləri “passiv” adlanan təcrübədən çıxarılan nəticələr tələbələrə yaxşı imkanlar açırdı.

İkinci və üçüncü kurslardakı təcrübənin səciyyəvi cəhəti bu idi ki, tələbələrə həm təlim işi, onların dərslər demələri, həm də təşkil etdikləri tədbirlər əsasən, aşağı siniflərdə aparılan işlərdən ibarət olurdu. İşin belə təşkilinin əhəmiyyəti nə idi? Hər şeydən əvvəl onda idi ki, əgər 2-ci, 3-cü və 4-cü kurs tələbələri aşağı kursda təcrübə keçdikləri məktəbdə olurdularsa, artıq burada əvvəllər təcrübə zamanı tanış olduqları şagirdlərlə (nəzərə alaq ki, tələbə artıq bu şagirdləri tanıyır) işləməli olurlar. Bu isə, şagird hətta yuxarı siniflərdə oxusa belə, bir-birlərini tanıdıqlarından ciddi çətinliklər yaranmır, rahat ünsiyyət qurmaq mümkün olurdu. Ünsiyyətin alındığı şəraitdə isə tələbənin həm dərsləri, həm də dərsləndənkənar

tədbirləri daha səmərəli təşkil edəcəyi şübhə yaratmır.

Təcrübənin başqa bir forması isə 1-ci kursdan başlayaraq tələbələrin təlim məşğələlərindən sonra təhkim olunduqları məktəblərə getməklə pedaqoji prosesin praktik məsələlərinin öyrədilməsi istiqamətində qurulurdu. Formasından asılı olmayaraq hər bir təcrübənin müsbət və mənfi cəhətləri vardır.

Hazırda pedaqoji təcrübənin belə bir formasına üstünlük verilir: tələbələr təhsilin bakalavr pilləsində pedaqoji təcrübədə bir dəfə iştirak edirlər. Dördüncü kursda təşkil olunan pedaqoji təcrübə son semestrə olmaqla, 15 həftəlik bir dövrü (bir semestri) əhatə edir. Təcrübəçi tələbələrə təhsil aldıkları ali məktəbin bir metodisti, bir pedaqoqu və bir psixoloqu rəhbərlik edir. Metodist tələbənin yiyələndiyi ixtisas üzrə təcrübəli müəllimlərdən, məsələn, Azərbaycan dili və ədəbiyyatı müəllimlərindən təyin olunur. Belə təcrübənin üstün cəhəti budur ki, tələbə nəzəri məsələləri təcrübədə tətbiq edəndən sonra yekun dövlət attestasiyasından keçirilir və nəticədə dövlət sənədi – diplom alır.

İxtisasdan asılı olaraq pedaqoji təcrübə üçün ümumi və fərqli cəhətləri vardır. Ümumi cəhətlər tələbənin pedaqoji proses üçün səciyyəvi cəhətlər üzrə işləri yerinə yetirməsi ilə bağlıdır. Hər bir tələbə təcrübə dövründə məktəblə tanış olur, dərsləndənkənar tədbirlər təşkil edir, idarəetmə məsələləri ilə bağlı məlumatlara yiyələnir. Bu proses iki istiqamətdə baş verir: tələbə həm məktəb işçiləri tərəfindən həyata keçirilən prosesləri izləyir, həm də özü belə işlərin təşkilatçısı kimi çıxış edir. Konkret məktəbdəki tələbələrə iş aparan pedaqoq təsdiq olunmuş plan əsasında onları məktəbdənkənar işlərlə (şagirdlərlə

dərsdənkənar tədbirlər keçirmək, pedaqoji qurumun işi, şagird ictimai təşkilatlarının fəaliyyəti, valideynlərlə tanışlıq və söhbətlər, istedadlı şagirdlərlə, həmçinin geridə qalan şagirdlərlə əlavə məşğul olmaq, direktorun, onun müavinlərinin, kitabxana rəhbərinin, məktəb psixoloqunun, məktəb həkiminin fəaliyyətinin xüsusiyyətləri ilə tanışlıq və s.) tanış edir. Özü də tanışlıq praktik səliyyəli olur: tələbə təhkim olunduğu sinifdə yuxarıda göstərilən işləri həyata keçirir.

Psixoloq da kafedrada hazırlanmış plan əsasında öz işini təşkil edir. Təlimin və tərbiyənin psixoloji məsələləri üzrə iş aparır və belə işlərin tələbələr tərəfindən müstəqil şəkildə yerinə yetirilməsinə imkan yaradır. Dərsin psixoloji təhlili, şagirdlərlə, məktəb kollektivi ilə, valideynlərlə səmərəli ünsiyyət qurmağın əhəmiyyəti barədə işlər, tələbələrin təhkim olunduqları sinif şagirdlərinin dərslərə, imtahanlara hazırlığının psixoloji cəhətləri də psixoloqa aid fəaliyyət sahələrindən sayılır. Yazıda ayrılıqda bəhs olunsada, realıqda pedaqoji təcrübə pedaqoqun, psixoloqun, metodistin, məktəb rəhbərliyinin və müəllimlərin birgə fəaliyyəti ilə səmərəli nəticə verə bilər. Təcrübəli məktəb rəhbərləri belə əlbir fəaliyyətin faydasını bildiklərindən tələbələrə lazımı şərait yaradır, onların istənilən müəllimin dərslərində iştirakına imkan verirlər.

Sual meydana çıxır: məsələn, tutaq ki, Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimi olacaq tələbələrin riyaziyyat, biologiya və s. tədris edən müəllimlərin dərslərində iştirakının əhəmiyyəti nədir, buna nə ehtiyac var? Təcrübə göstərir ki, buna çox ciddi ehtiyac var. Birincisi ona görə ki, məktəbdə öz qabaqəl təcrübəsi ilə tanınan digər fənləri tədris edən müəllimlərin iş metodları ilə tanışlıq tələbələrə daha fəal olmağa, öz dərslərində

bu təcrübəni tətbiq etməyə imkan açır. İkincisi, hesab edirik ki, bu günün tələbəsi ömrü boyu ancaq müəllim kimi fəaliyyət göstərməyəcək, məktəbdə müxtəlif vəzifələrdə (direktor, direktor müavini, fənn metodbirlişmə rəhbəri və s.) işləmək zərurəti qarşısında qalacaqlar. Belə vəzifələrdə çalışanların mühüm vəzifələrindən birinin müxtəlif fənlər üzrə dərslərdə iştirak və bu dərslərin təhlil olmasını nəzərə alanda məsələnin mahiyyəti aydın olur: tələbə hələ pedaqoji təcrübə dövründə ancaq ixtisası üzrə dərsləri deyil, digərlərini də dinləməyi və təhlil etməyi öyrənməlidir!

Fərqli cəhətlər isə ixtisasla bağlıdır. Tələbə təhsil aldığı ixtisas üzrə dərslər təşkil edir. Bu dərslərin bəziləri sınaq dərsləri hesab olunur və nəticə qiymətləndirilir. Sınaq dərslərinə tələbə fənn müəlliminin, təhsil aldığı ali məktəbdən təhkim olunmuş metodistin, pedaqoqun və psixoloqun rəhbərliyi ilə əvvəlcədən hazırlaşır. Sınaq dərslərində də həmin şəxslərin iştirakı vacib sayılır. Lakin pedaqoji təcrübə ilə bağlı fəaliyyətin öyrənilməsi göstərdi ki, tələbələr təkcə sınaq dərsləri deməklə kifayətlənmir, məktəb müəllimlərini əvəz edərək əlavə dərslər də deyirlər. Əlavə dərslər bir qayda olaraq məktəbin hər hansı müəllimini əvəz etmək zərurətindən yarandığından, tələbənin həmin dərslərə hazırlaşmaq imkanı olmur. Adətən, belə dərslərdə digər şəxslər (metodist, fənn müəllimi, psixoloq, pedaqoq) iştirak etmirlər və tələbə tam sərbəst şəkildə dərsləri təşkil edir.

Tələbələrin sınaq dərslərindən əlavə dərslər demələrinə münasibət birmənalı deyil. Bəzi fikirlər tələbələrin təcrübəli müdaxissislərdən heç olmasa birinin iştirak etmədiyi sinifdə sərbəst şəkildə dərslər demələrinin əleyhinədir. Onlar tələbə ilə şagirdlər arasında yaranacaq hər hansı

münaqişəni əsas gətirərək fikirlərini əsaslandırmağa çalışırlar. Lakin, fikrimizcə, tələbə sərbəst şəkildə dərslər deməyə elə təcrübə dövründən başlamalıdır. Bu halda irəli sürülən başlıca tələb tələbənin dərslər dəyəcəyi sinfi yaxşı tanıması ilə bağlıdır. Bu da pedaqoji təcrübənin təşkili ilə əlaqədar məsələləri (bakalavr dövründə tələbənin pedaqoji təcrübədə neçə dəfə iştirak etməsi) bir daha nəzərdən keçirmək zərurətini yaradır.

İxtisas üzrə tələbələrin dərslərə hazırlaşmaları müəyyən mərhələlərdən keçir. Bu hazırlığa adətən, metodist rəhbərlik edir. Lakin hesab edirik ki, bu mürəkkəb və məsuliyyətli işi ancaq metodistlə məhdudlaşdırmaq olmaz. Pedaqoq, psixoloq, fənn müəllimi, sinif rəhbəri, fənn metodbirlişmə rəhbəri də tələbənin dərslərə hazırlaşmasına kömək göstərməlidir. Pedaqoqun bu sahədə əsas işi təlimin başlıca vəzifələri ilə bağlıdır. Pedaqoq tələbəyə dərslər ancaq bilik verməkdən ibarət olmadığını bir daha xatırlatmalıdır. Əks halda tələbə dərslərə əsas diqqəti təhsilləndirici vəzifəyə, bilik verməyə yönəldir, öyrənilən mövzunun şagirdlərdə müxtəlif mənəvi keyfiyyətlərin yaradılmasındakı imkanlarından istifadə etmir. Aydındır ki, ancaq bilik verən, amma tərbiyə etməyən dərslər yaxşı dərslər kimi qiymətləndirmək olmaz. Təcrübə göstərir ki, pedaqoq tələbələrə lazımı iş apardıqda onlar tərbiyələndirici imkanlardan istifadə edə bilər, dərslərində bu sahədə iş aparırlar.

Psixoloqun işi isə tələbəni dərslərə psixoloji cəhətdən hazırlaması ilə bağlıdır. Bura iki məsələ daxildir: 1. Tələbənin dərslərə gərginləşməsinə səbəb ola biləcək məsələlər barədə söhbət aparmaq, belə situasiyalarda onu aradan qaldırmağın yollarını izah etmək. 2. Tələbəni dərslərə şagirdlərin psixoloji qüvvələrini inkişaf

etdirməyin əhəmiyyətinə inandırmaq. İkinci cəhət daha önəmlidir. Hər bir dərslər az və ya çox dərəcədə, ancaq mütləq şəkildə, şagirdlərin psixoloji qüvvələrini, iradələrini, diqqətlərini, hafizələrini, nitq qabiliyyətlərini və s. inkişaf etdirməlidir. Bunu psixoloq tələbəyə bir daha xatırladıqda, tələbə məmnuniyyətlə dərslərə həmin vəzifəni yerinə yetirmək üçün səy göstərir.

Məktəb rəhbərlərinin, fənn müəllimlərinin, metodbirlişmə rəhbərlərinin əsas vəzifələrinə isə tələbənin dərsləri üçün əlverişli şərait yaratmaq (əyani vasitələrin əldə edilməsi, İKT qurğularının saz vəziyyətində olması, siniflə tanışlığa şəraitin yaradılması, şagirdlərə təcrübəçi müəllim haqqında məlumat verilməsi və s.) daxildir.

Fikrimizcə, pedaqoji təcrübədə tələbələrin ixtisasları üzrə təhsilin məzmunu ilə tanış olmaları da vacib məsələlərdəndir. Nə üçün? Ona görə ki, tələbə, sabahın müəllimi konkret şəkildə ixtisası üzrə təhsilin məzmunu ilə tanış olmadıqda müəyyən nöqsanlar meydana çıxır. Tələbə hər hansı mövzu üzrə dərslər keçərkən konkret sinifdə "Nə öyrədilməlidir?" sualına cavab tapmadığından ali məktəbdə mövzu ilə bağlı mənimisədiklərinin hamısını şagirdlərə çatdırmaq istəyir ki, nəticədə qarşıya qoyulmuş hədəfə çatı bilmir.

Tələbə dərslərinin səmərəsi dərslərə iştirak edənlərdən də ciddi şəkildə asılıdır. Təcrübəçi onun dərslərində təkcə metodistin deyil, pedaqoqun, psixoloqun, məktəb rəhbərlərinin iştirakını biləndə dərslərə daha məsuliyyətlə yanaşır. Bu cəhətdən bir konkret nümunə gətirməyi faydalı sayıram:

Məktəb-Bakı, Nərimanov rayonu şəhid Bəhrüz Sultanov adına tam orta məktəb.

1. Sinif- 6 a

2. Müəllim-Ülkər Bəxtiyarlı (Azərbaycan Dillər Universitetinin filologiya fakültəsinin 4-cü kurs tələbəsi)

3. Fənn- Ədəbiyyat

4. Keçmiş mövzu-“Ana maral” əfsanəsi

5. Yeni mövzu: C.Novruz, Mən anamı günəşlə bir tuturam

6. Jurnal üzrə şagirdlərin sayı-22

7. Dərsdə iştirak edirdi- filologiya və ingilis dili fakültələrinin 7 tələbəsi, məktəbin direktoru, tarix üzrə fəlsəfə doktroru Rəhman Hacıyev, Azərbaycan dili və ədəbiyyat üzrə metodbirləşmənin rəhbəri Firayə Kərimova, fənn müəllimi Sevil Əlizadə, metodist Aida İbrahimova və bu sətirlərin müəllifi.

Dərsin gedişi (qısa şəkildə verilir): Tələbə keçmiş mövzu üzrə iş aparır. Monitora B.Vahabzadənin ifasında “Ana” şeiri səsləndirilir. Sinf mənalı bir sükut çökür. Hamı diqqətlə qulaq asır. Şeir bitəndən sonra alqış səsləri eşidilir. Canlanma yaranır. Şagirdlərin “Əfsanə nədir?”, “Əfsanənin neçə növü var?”, “Əfsanənin obrazları hansılardır?” kimi suallara cavabları eşidilir. Baş obrazın X.Natəvan olduğu aydınlaşdırıldıqdan sonra şairə haqqında video çarx nümayiş etdirilir. Yeni mövzu üzərində iş aparılır. Hər iki mövzunun oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyənləşdirmək məqsədilə müəllim-tələbə tərəfindən hazırlanmış kartoçkalar şagirdlərə paylanır. Anaya məhəbbət tərbiyəsi üzrə iş aparan Ülkər Bəxtiyarlı bu mövzunun dünya ədəbiyyatında, eləcə də doğma ədəbiyyatımızda geniş yer tutduğunun təsadüfi olmadığını şagirdlərə deyir. Müəllim-tələbənin şagirdlərin diqqətinin səfərbər edilməsi üzrə apardığı işlər, nitqlərinin səlisliyinə ciddi fikir

verməsi, mətnin bədii ifadə vasitələri ilə zənginləşdirilərək obrazlı və emosional şəkildə ifadə olunması, ideyanın müəyyənləşdirilərək səciyyəvləndirilməsi yolu ilə standartlara əməl etməsi tələbənin gələcəkdə yaxşı bir müəllim olacağını göstərir.

Dərs başa çatandan sonra təhlil aparıldı. Əvvəlcə Ü.Bəxtiyarlı öz dərsi barədə məlumat verdi. Qarşıya qoyulmuş məqsədə nə dərəcədə nail olduğunu söylədi. Dərsdə iştirak etmiş tələbələr də fikirlərini bildirdilər. Məktəbin direktorunun, fənn müəlliminin, fənn üzrə metodbirləşmə rəhbərinin dinlədikləri dərs haqqında fikirləri xüsusilə maraq doğurdu. Sonda metodist Aida İbrahimova müzakirələri yekunlaşdırdı və ilk sınaq kimi tələbənin dərslərini yüksək qiymətləndirdi.

Yazılanlardan belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, pedaqoji təcrübə müəllim hazırlığının mühüm vasitəsidir və bu vasitə ali məktəblə yanaşı, tələbələrin təcrübə keçdikləri məktəbin pedaqoji kollektivinin münasibətindən də ciddi asılıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. N.Kazımov. *Bakalavr səviyyəsində pedaqoji təcrübəyə dair: “Azərbaycan məktəbi” jurnalı, 1988 № 2, s. 15-20.*

2. S.Hüseynoğlu, *Yeni təlimi yanaşmalar: texnologiya və metodika. “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi” jurnalı, 2010 № 4, s. 21-31.*

3. O.Abbasov. *Təhsilin idarə olunması. Bakı, “MM-S” müəssisəsi-2016.*

4. F.Yusifov. *Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Bakı, 2017.*

5. A.Xəlilova. *Dərsdə yeni təlim texnologiyalarının seçilməsi və tətbiqi. “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi” jurnalı, 2011 № 3.*

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏNİN DRAMATURGIYA DİLİNDƏ AİLƏ-MƏİŞƏT ÜSLUBU STANDARTLARI

Samirə MƏRDANOVA,

BDU-nun dosenti

Açar sözlər: Cəlil Məmmədquluzadə, dramaturgiya dili, ailə-məişət üslubu, İskəndərin nitqi, ailədaxili ünsiyyət, etnoqrafik nitq standartları.

Ключевые слова: Джалил Мамедкулизадэ, язык драматургии, семейно-бытовой стиль, речь Искандера, внутрисемейное общение, этнографические речевые стандарты.

Keywords: Jalil Mammadguluzadeh, language of the plays, family-everyday style, Iskender's speech, domestic communication, ethnographic speech standards.

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında Azərbaycan ailələri fəal iştirak edirdilər. Və bu kütləvi iştirak, adətən, rus dilini bilməyin sayəsində mümkün olurdu. Lakin rus dilini bilmək o qədər üzdən olan hadisə idi ki, istər-istəməz, anadilli məişət yaddaşına istinad etməli, qohum-əqrəbə mühiti ilə hesablaşmalı olurdu.

Həmin illərdə meydana çıxan “Molla Nəsrəddin” jurnalı ilk nömrəsində “Lisan bəlası” adlı bir şeir vermişdi ki, onun da müəllifi jurnalın yaradıcısı M.Cəlil idi:

*...Qoy qonşuların alsın ələ cümlə silahı,
Salsın səni dəvayə əgər xah nə xahi,
Sən dinmə və tərpəşmə, qəbul etmə
günahı.*

*Lənət elə qəlbində, ürəkdən götür ahi,
Bizlər nəçiyik, qoy özü hökm etsin ilahi.
Sal başını aşağı və heç baxma yuxarı,
Lal ol və danışma.*

*Ey dil, dəxi dinmə və sükut et səni tarı,
Mal ol və danışma.*

*Gər cümlə təvaif sənə əfsus edə, etsin,
Axırda hökümət özünü rus edə, etsin!
Həm mollaların rus əlini bus edə, etsin,
İslam cahanda dəxi məyus edə, etsin,
Ya etməyə, ya ar və namus edə, etsin,
Sükr et, yegilən bozbaşını, eylə naharı,
Lal ol və danışma... (1, s. 611-612).*

“Molla Nəsrəddin” belə bir sosiolin-

qvistik mənzərə yaradır:

mükəmməl bir xalq (ailə-məişət) dili – mövcud ictimai-siyasi proseslərdə iştirak etmək üçün “vasitəçiliy”in olmaması və ya yarıtmazlığı – “lallıq”, yəni ictimai-siyasi ünsiyyətdən kənar qalmaq.

Məsələ burasındadır ki, XX əsrin əvvəllərində ailə-məişət üslubu ön plana keçərək Azərbaycan ədəbi dilinə strateji istiqamət vermək gücündə idi, lakin cəmiyyətin özündə baş verən parçalanma, intellektual səviyyədə “məhtəkirlik” və bunun imperialist maraqlara xidmət etməsi həmin strateji gücün etnoqrafik məhdudiyət çərçivəsindən kənara çıxmasına imkan vermirdi. Ona görə də millətin “lal” olmadığını sübut etməyə çalışan milli ziyalılarının əsas məqsədi Füzuli xətti ilə “klassik” dili yox, xalq-məişət dilini qorumaq, hətta onu ideallaşdırmaq idi.

Əlbəttə, “çoban-çoluq dili”ni ideallaşdırmaq dövrün müstəmləkəçilik maraqları (və idealları!) nöqtəyindən nəzərdən keyli dərəcədə qeyri-ciddi görünürdü, lakin millilik amili, XX əsrin əvvəllərində o qədər ciddi idi ki, özündə “ölülər”i də diriltmək gücü hiss edirdi.

“Ölülər”də də Mirzə Cəlil XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ailə-

məişət həyatının mahiyyətinə nə qədər varırsa, həmin dövr ailə-məişət dilinin mövcud standartlarına da o dərəcədə əməl edir:

"Nazlı (sevincək anasına): Ana, başına dönüm! Ana, o qadını alım! Ana, deyirlər, bu gələcək qonağımız ölümləri dirildir. Qadını alım, ana, bir de görüm, doğrudur, ya yox? (Anasını qucaqlayır).

Kərbəlayı Fatma xanım: Ay qız, mən nə bilim? Mən də sənə kimi. Deyirlər, Xorasanda on yüz adam dirildib. Hələ mənə ötür, indi qonaqların gəlmək vaxtıdır, qoy işimi görüm. Ay qız, Zeynəb, tez ol yadıqları götür, bu tərəfdən qoy. Bu xalqanı bir az bu tərəfə çək. Tez ol! Bir az çəpik torpaş!

Nazlı: Ana, vallah, bilmirəm ağlayım, ya gülüm. Vallah, gör fikrimə nə gəlir. Ana, ürəyimdə bir söz var, qoy deyim (anası dinmir). Ana, vallah, qonağımıza yalvaracağam, onun ayağına düşəcəyəm (ağlaya-ağlaya), mənəim Sara bacımı da diriltsin.

Kərbəlayı Fatma xanım: "Ay qız, nə bilim (yerə çöküb üzünü çarğatının ucu ilə örtür və başlayır ağlamağa)" (1, s. 394).

Ana ilə qızı arasındakı bu dialoqda ailə-məişət üslubu standartları özünü həm fonetik, həm leksik, həm də sintaktik səviyyədə göstərir:

a) fonetik səviyyə - xalq danışığı dili intonasiya rəngarəngliyinin son dərəcə dəqiqliklə saxlanması, hiss-həyəcan bildirən nitq aktlarının bir-birini əvəz etməsi, sintaktik təkrarların çoxluğu və s.

b) leksik səviyyə - mətnin leksik tərkibinin bütünlüklə ümumişlək leksikondan ibarət olması; məsələn: ana, qız, bacı, qonaq, adam, iş, yadıq, ağlamaq, gülmək, yalvarmaq, başına dönmək, qadasını almaq, ayağına düşmək və s.

c) sintaktik səviyyə - xalq danışığı dili üçün səciyyəvi olan sadə cümlələrdən

istifadə, cümlə üzvləri ilə bağlı olmayan sözlərin zənginliyi; məsələn: Ana, başına dönüm! Ana, o qadını alım! Ay qız! Vallah, nə bilim və s.

"Ölümlər" in dilində ailə-məişət üslubunun müxtəlif təzahür formalarına müraciət, heç şübhəsiz, təqdim olunan ailə-məişət situasiyalarının çoxspektrliyindən irəli gəlir:

"İskəndər: Ay qız, Nazlı, muştuluğumu ver! Nişanlın gəldi.

Kərbəlayı Fatma xanım (İskəndərə acıqlı): Kəs səsini! Axmaq-axmaq danışma!

Mir Bağır başını salır aşağı.

İskəndər (gəlib durur Mir Bağırın qabağında): Mən ölüm, əl ver! Lotusan, həyə, əl ver! Vallah, ruhun var, düz doqquz yaşında, gərək bircə tikə artıq olmasın... Quzu əti, şax, tazə-tər, lətif, balaca. Ağzından süd qoxusu gəlir... Ləzzət, ləzzət!.. Vallah, ruhun var! Lotusan, həyə, əl ver!

Mir Bağır ağa (İskəndərə): Ayıbdı, ayıbdı! Heç olmasa, anandan həyə eylə, o sözləri danışma.

Kərbəlayı Fatma xanım: Onun həyası olsa, niyə o sözləri danışır?" (1, s. 396-397).

İskəndərin sərt ironiyası, anası Kərbəlayı Fatma xanımın bu ironiyaya qarşı işlətdiyi "ağır" ifadələr, eləcə də gələcək kürəkən Mir Bağır ağanın söhbətə qarışması kifayət qədər mürəkkəb nitq situasiyası yaradır: a) İskəndərin ironiyası bütün sosial-etik məzmunu etibarilə nə qədər əsaslıdırsa, dövrün köhnəlmiş ailə-məişət etikası baxımından o qədər əsassızdır; b) Kərbəlayı Fatma xanımın (anasının) İskəndərə (həmişə sərxoş olan oğluna) "söyüş"ləri nə "əsaslı"dır, nə də "əsassız"dır; c) Mir Bağır ağanın sözləri isə öz mövqeyi olmayan adamın düşüüyü vəziyyətə "təbii" reaksiyadır.

İskəndər ailə-məişət, ümumiyyətlə "bu dünyanın adamı" olmadığına görə, onun nitqi nə qədər ailə-məişət danışığı "stilizasiya"sı (məsələn: Mən ölüm, əl ver! Lotusan!..) ilə verilsə, o qədər həmin ailə-məişət standartlarına nifrət, qiyam, üsyanla doludur. Lakin İskəndərin həm "personaj şəxsiyyəti", həm də "nitq texnologiyası" bu nifrət, qiyam və üsyanı o qədər "ədəb"lə, təmkinlə təqdim edir ki, hətta Şeyx Nəsrullah kimi "mütəfəkkir" İsfahan lotusu da onun ironiyası qarşısında özünü itirib provakasiyaya əl atmağa məcbur olur:

"Şeyx Nəsrullah (İskəndərə): Belə məlum olur ki, sizin dərsiniz bu ağaların dərsindən azdır ki, bir mənəbə çata bilməmişiniz.

İskəndər: Bəli, bəli, bunlar elm dəryasıdır. İndi ki, inşallah, siz cənabdan ölü diriltmək elmini öyrənənlər, onda daha lap alim olurlar, inşallah!

Şeyx Nəsrullah (hacılara): Hacı Həsən ağa, təvəqqe edirəm, bu biədəbi buradan konar edasınız! Bu mürtəd Allah-təalanın hökmünə istehza eləyir" (1, s. 405).

İskəndərin nitqi XX əsr Azərbaycan ədəbi dili ailə-məişət üslubu üçün, əlbəttə, səciyyəvi deyil, ancaq bu qeyri-səciyyəvilik digər personajların dilinə də aid olduğundan burada söhbət həm personajın, həm də onun nitqinin tragikomik metaforallığından gedə bilər. Ailə-məişət dilinin incəliklərinə dərinədən bələd olan yazıçı-dramaturq qəhrəmanlarının ənənəvi nitq etikasını gözlədiyi şəraitdə də sərt ironiyasını ustalıqla biruzə verir:

Hacı Həsən: Ay qız, Fatma, Nazlının əl-ayağını hazırla, bu gün gərək köçürək şeyxin otağına.

Kərbəlayı Fatmaxanım: Ay Hacı, elə bu tezlikdə?

Hacı Həsən: Bəli, elə bu tezlikdə.

Kərbəlayı Fatmaxanım (bir az fikir eləyəndən sonra): Ay Hacı, vallah, bilmirəm nə eləyim? Lap məəttəl qalmışam, bilmirəm şeyx bu qədər arvadı nə eləyir? Elə gündə birini alır. İndi də bizim qızı istəyir.

Hacı Həsən: Yəni gündə birini alanda bir xilafı-şər iş görmür ki? Allahın əmrini, alır.

Kərbəlayı Fatmaxanım: Hacı, yaxşı deyərsən, amma qorxuram Nazlı atılıb-düşə. Bir də, vallah, Hacı, doğrudan, Nazlı hələ lap uşaqdı.

Hacı Həsən: Axmaq-axmaq danışma! Uşaq olmağını, ya olmamağını mən səndən yaxşı bilirəm" (1, s. 417).

Hacı Həsənin ağılı, təfəkkürü, hissləri o dərəcədə Şeyx Nəsrullahın təsiri altındadır ki, artıq "düşünmədən" danışır və ona uyğun da hərəkət edir. Kərbəlayı Fatmaxanım daha ayıqdır, oğlu İskəndərə münasibətdə işlətdiyi "söyüşlər"i, ərinə qarşı işlədə bilməsə də, hər halda onun ağılsız təklifləri qarşısında susub dayanmır, müxtəlif formalarda etirazını bildirir (məsələn: Ay Hacı, elə bu tezlikdə?.. Ay Hacı, vallah, bilmirəm nə eləyim?.. Amma qorxuram Nazlı atılıb-düşə... Hələ lap uşaqdı...). Məsələ burasındadır ki, Kərbəlayı Fatmaxanımın oğlu İskəndərə ərklə dediyi sözləri Hacı Həsən də arvadına eyni ərklə deyir: Axmaq-axmaq danışma!"

Mirzə Cəlil bu "axmaq-axmaq danışma!" sözlərini ailə-məişət mühitində iki məqamda təqdim edir, hər ikisində də bu sözləri o adam deyir ki, özü həmin vəziyyətdədir. Və bu, yazıçı-dramaturqun ailə-məişət nitqinin ideya-məzmunca "neytrallığı"nda nə qədər stilistik nüansların ehtiva olunduğunu intensiv dövrün ideya axtarıları zəminində konkretləşdirir.

"Ölümlər"də İskəndərin hər bir

monoloqu, heç şübhəsiz, böyük ədəbi-bədii dil-üslub abidəsidir, lakin o cəhəti də var ki, hamısı öz ideya-estetik mənzərəni məhz ailə-məişət nitqindən alır:

"Vallah, billah, Şeyx Nəsrullahın başına and olsun, gedib görəcəksiniz ki, evlərinizin qapısı bağlıdır. Bəli, nə eybi var, yerdən bir daş götürüb qapını döyəcəksiniz ki, gəlib açınlar. Onda qapının dalına bir adam gəlib soruşacaq (Nazik səslə): Ey, qapını döyən, sən kimsən? Bəli, siz cavab verəcəksiniz ki, tez ol, aç qapını mənəm. (Nazik səslə). Axı sən kimsən? Adın nədi? – Açı qapını! Mən bu evin sahibiyəm! (Nazik səslə) – Cəhənnəm ol, qoy get! Biz səni tanımırıq! – A kişi, necə tanımırıqsız? Mən Kərbəlayı Hüseyn-quluyam, bu ev mənimdi. Mənim burda arvadım var, uşağım var. (Nazik səslə) – Çox danışma! İtil cəhənnəmə. Sənin burda heç zadın yoxdur. Qardaşın Hacı Fərəc arvadını da alıb, evinə də sahibləniib, uşaqlarını da göndərib naxıra..." (1, s. 416).

Yəqin ki, bu qədər böyük ictimai uğrını ailə-məişət həyatının (və üslubunun) həddullarından kənar vermək mümkün deyildi. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, milli şüurun canlandığı XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində intibahın əsas istinadgahı məhz həmin mühit olmuşdu.

Azərbaycan bədii dilində ailə-məişət üslubu standartlarının təzahürü, eyni zamanda yüksək ədəbi estetik mövqə qazanması baxımından "Ölümlər" qədər "Anamın kitabı" da mötəbər tarixi mənbədir. Zəhra bəyim, oğulları Rüstəm bəy, Mirzə Məhəmmədəli, Səməd Vahid, qızı Gülbahar arasındakı söhbətlər dramın dil-üslub mənzərəsini müəyyən edir. Və əsərin əsasında dayanan dramatizmin mahiyyəti də bundan ibarətdir ki, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ziyalı ailələrində yayılmaqda olan mədəni düşüncə və dil

müxtəliflikləri artıq ciddi məişət probleminə çevrilmiş, ailədaxili ünsiyyət normativlərini təhlükə altında qoymaqla eia bir sosial-psixoloji ziddiyyət yaratmışdır ki, bir ananın övladları bir-birini anlamağa çətinlik çəkirlər.

Əlbəttə, bu anlaşılmazlıq, zahirən belə görünür ki, xarici təcavüzün təsiridir, lakin nəzərə alsaq ki, həmin təcavüz az-çox ziyalı bir ailənin içərisinə özünün müxtəlif ziddiyyətli təzahürləri ilə rahat daxil olur, onda ailə ukladının etnoqrafik möhkəmliyinə də şübhə yaranmaya bilməz:

"Zəhra bəyim: Bala, sizin belə mənə qadanızı alım, mənim axır siznən vacib işim var... Axır o qızı hər yandan istəyirlər, qız uşağının evdə qalmağının da bir vaxtı var. Nə deyirsən, ay Rüstəm bala? Sən nə deyirsən, Səməd bala? Niyə dinmirsən, Məhəmmədəli bala? Bir deyin görüm, nə məsləhət görürsünüz? Sizə gələn qada-bala mənə gəlsin.

...Rüstəm bəy (kitabı qoyur, durur ayaq üstə): Ana, mən qabaqca da sənə demişəm, indi də yenə deyirəm, qoy oğlanların da eşitsinlər: qız görə öz xoşu ilə hər kəsə ki, kefi istədi, onu görə və bəyəndi və əra geddi. Dəxi o əsrlər keçibdi ki, qızı zorla istəmədiyi adama əra verirdilər. Ancaq yenə mən məsləhət görürəm ki, Gülbaharı Aslan bəyə verək.

Mirzə Məhəmmədəli (hirsli): Əstəğfərullah! Əstəğfərullah! Əgər Gülbahar mənim bacımdır, mən bu əmrə hərgiz razı ola bilmərəm!

Rüstəm bəy: Nə səbəbə raz ola bilmirsən? Xub, nə eybi var, razı olursan, sən de görə kimə verək.

Mirzə Məhəmmədəli: Mən nə bilim? Kimə qismət olar, ona verək.

Rüstəm bəy: Axır necə kimə qismət olar? Hazır qızı istəyirlər, dəxi yüz il gözləməyəcəyik ki?

Mirzə Məhəmmədəli (bir qədər dinməyib): Mənə qalırsa Gülbaharı Mirzə Baxşəliyə verərik.

Rüstəm bəy gülür.

Səməd Vahid: Necə, Mirzə Baxşəliyə? Müəllim Mirzə Baxşəliyə?

Mirzə Məhəmmədəli: Bəli, haman Mirzə Baxşəliyə.

Səməd Vahid: Bən buna hərgiz razı olmam.

Mirzə Məhəmmədəli (təəcübü): Necə yəni razı olmazsan? Hələ sən nəçisən?

Səməd Vahid: Bənə qalıyorsa, Gülbaharı Hüseyn Şahidə verməli" (1, s. 443-444).

"Anamın kitabı"nda Mirzə Cəlil əsas ustalığı ondan ibarətdir ki, yeni tarixi şəraitdə, yəni XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan cəmiyyətinin dil-üslub mədəniyyətinin əsaslandığı ailə-məişət mühitinin möhkəmliyini həm inamla təqdim edir, həm də narahatlığını bildirməkdən çəkinmir. Məsələ burasındadır ki, həmin narahatlıq birbaşa ailə-məişət üslubu ilə bağlı deyil, daha çox onunla əlaqədardır ki, ictimai həyatda özünü göstərməyə başlayan hərəkət-tendensiyalar artıq ailəni, onun ayrı-ayrı üzvlərini öz təsiri altına alır, öz "dil"i ilə danışdırır. Çünki nə Rüstəm bəyin təmsil etdiyi rəsmi-işgüzar, nə Mirzə Məhəmmədəlinin davam elətdirdiyi elmi-dini, nə də Səməd Vahidin əsaslandığı bədii üslub texnologiyaları ənənəvi ailə-məişət üslubundan törəmir, "kənar"dan gəlir, özünün yeganə, düzgün, optimal ünsiyyət hadisəsi olduğunu ailəyə diqtə etməyə çalışır. Ancaq əsərin ideyasından görünür ki, bu cəhd-çalışmalar da israrlı deyil və ciddi qarşıdurmalarla müşayiət olunur.

Mirzə Cəlil kürəkən-namizədlərin nitq nümunələrini təqdim edir:

1) Aslan bəyin nitqi:

"Heç belə deyil, bağışlayasınız. Zakon bu sluçayları tamamən predusmatret eləyibdir. Əgər raznoreçiye elə bir sluçayda oldu ki, onu mədaxil cərgəsində olan punktlar düz gətürmədi, o vədə smetni statyaları o qədər sokratit edirlər ki, il axırında hesab düz gəlir" (1, s. 451).

2) Mirzə Baxşəlinin nitqi:

"Əzayi-gizamdan üzr istəyirəm ki, zeylədə məruzeyi-mühəqqərim ağayani-büzürgüvarın dərdi-sərinə şayəd səbəb ola. Ağama ərz olsun ki, elmi-ilahi dərsləri, elmi-nücum dərsləri, heyət dərsləri və xülasətül-hesab dərsləri məktəb proqramlarında, -necə ki, şayistə və ələmədir, - arayıst olunmuyub ki, aya xüsuf və küsuf məsələləri bu saydığımız fününun hansı birisinin dairəsində təhsil olunadır..." (1, s. 453).

3) Hüseyn Şahidin nitqi:

"Möhtrəm əzayi-əncümən həzrətlərinə öz ixlasımı təqdim edib, mətləbin ən ibtidasından bir cəmmə izahat verməyi fəzz və qəzz bilib iltimas ediyorum, əfəndim. Arkadaşlar, şimdiki həpimiz Tanrımızın buyruğu ilə işlə köyümüzə torpağa borcunu ödəməkdən qaçacaq tək bir kişi olmaz, onu həycift sürəkən tər olaraq əlimizdən dökmüşüz, yetər! Az əvvəl alçaqca buraxıb savuşduğumuz torpaqlar yetər!" (1, s. 452).

Bu nitq nümunələrinin heç biri Gülbaharın xoşuna ona görə gəlmir ki, onlar qüsurlu və ya mənasızdır. Əksinə, hər biri dövrün tələb və ya ədəbi normativlərinə tamamilə uyğun təsirli nitq nümunələridir. Sadəcə, Gülbahar onunla evlənmək istəyən bu kürəkən-namizədlərin "dil"ini anlamır:

"Rüstəm bəy. Hı, bacım, gördün Aslan bəy nə yaxşı danışır?

Mirzə Məhəmmədəli narazı başını

bulayır.

Gülbahar. Xeyr, dadaş!

Zəhrabəyim (Gülbahara). Ay qız, Aslan bəy danışıqda sən yuxulmuşdun. Maşallah, yaxşı danışdı.

Rüstəm bəy çəkilir kənara. Səməd Vahid gəlir qabağa.

Səməd Vahid. Gülbahar, gördün Hüseyn Şahid nə gözəl əşər söylədi?

Gülbahar bərk gülür, buna baxıb Mirzə Məhəmmədəli də gülür. Səməd Vahid də çəkilir kənara və Gülbahar gülməkdən sakit olub deyir.

Gülbahar. Qardaşlarım, vallah, sözün doğrusu budur ki, çobanların danışığından savayı mən bir söz başa düşmədim (çıxır gedir içəri otağa).

Rüstəm bəy (Gəlib durur Zəhrabəyimin qabağında və acıqnan deyir). Ana, dəxi bundan sonra qızını kimə istəyirsən ver. Mənim dəxi işim yoxdur.

Mirzə Məhəmmədəli (Rüstəm bəyə). Söz yox ki, Aslan bəy kimi əhməqlərə getməkdənsə, Gülbaharın evdə qalmağı məsləhətdir.

Rüstəm bəy (çox ucadan Mirzə Məhəmmədəliyə). Axmaq-axmaq danışma.

Mirzə Məhəmmədəli (bu da ucadan). Danışacağam!

Səməd Vahid (bu da ucadan). Ədəbsizlər! Əvət, ədəbsizlər!

Üçü də bir-birinə çox hirsli baxaraq çıxıb gedirlər..." (1, s. 437-458).

Mirzə Cəlil böyük mütəfəkkir olaraq yaxşı bilirdi ki, ailə-məişət dili nə bədii, nə elmi, nə publisistik, nə də rəsmi-ışğuzar üslub deyil, ancaq istəyirdi ki, bu üslubların hamısı ailə-məişət dilinin, yəni xalq dilinin üzərində yüksəlsin. Ona görə də bütün kürəkən-namizədlərdən imtina edən Gülbaharı çobanla "həmsöhbət" edir:

"Qənbər. Xanımcan, bax, məsələn, Qurban gedir durur qoyunların bir

tərəfində, Zaman da gedir durur bir tərəfində ki, qoyunlar dağılmasın. Alıram ağacı əlimə... Ədə, Qurban, hanı boz qumral kərə...

...Gülbahar. İndi nə eləyəcəksən?

Qoyun sürüdən yox olanda nə eləyirsiniz?

Qənbər. Xanımcan, bizim qoyunçu-luq bir tərəfdən gözəl peşədi: həmişə gəzdiyimiz və yaşadığımız yerlər çəmənlər, lələli və çiçəkli dağlar, daşlar... İçdiyimiz nədir? Bulaq suları və pak qoyun südü... Amma bu heyvanın yox olmağı, üzəndən iraq, elə bir dərdidir ki, elə bil, bir külfətdən bir övlad yox olub" (1, s. 460).

Bulaq suyu kimi axan bu təmiz dil, əlbəttə, Gülbaharın nə qardaşlarının, nə də kürəkən-namizədlərin dilidir, ancaq bu dil elə zəngin "xammal"dır ki, istənilən dilin funksional üslubları üçün ədəbi mənbə ola bilər.

Əsərin sonunda Gülbaharın monoloqu verilir ki, bu monoloqda üç müxtəlif "dil"də danışan qardaşların bacısı "anasının kitabı"nı oxuyur. Və bu kitab, əslində, ananın qoruyub saxladığı "atanın kitabı"dır ki, belə bitir:

"Mən etiqad edirəm ki, mənim də balalarım dünyada hər yanı gəzib dolansalar da, genə əvvəl-axır anaları Zəhranın (əlini anasına tərəf tutur) ətrafında gərək dolanalar, çünki ay və ulduz fəmsin parçaları olan kimi, bunlar da analarının ayı və ulduzlarıdır. Vay o kəsin halına ki, təbiətin həmin qanununu pozmaq istəyə! Onun insafı və vicdanı ona müdamül-həyat əziyyət edəcək, nə qədər canında nəfəs var, peşiman olacaq" (1, s. 475).

Beləliklə, Mirzə Cəlil həm dramaturgiya dili ilə ailə-məişət üslubunun etnoqrafik standartlarını bütün miqyası, zənginliyi ilə fəlakətdir, həm də millətin təəssübkeş ziyalı-mütəfəkkiri olaraq ana

dilinin ideoloji-mənəvi müdafiəsində özünün yüksək intellekti ilə cəsarətlə dayanır.

ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədquluzadə C. Əsərləri, Bakı, I c., "Öndər" nəş., 2004, 664 s. Tərtib edən: İsa Həbibbəyli.

XÜLASƏ

Məqalədə Cəlil Məmmədquluzadənin dramaturgiya dilində ailə-məişət üslubu standartları araşdırılmışdır. Müəllif belə bir qənaətə gəlmişdir ki, "böyük demokrat"ın dramaturji dilində həmin funksional üslub mühüm sosial-ideoloji dəyər qazanmaqla dövrün ümumi nitq proseslərində əhəmiyyətli mövqeyə yüksəlmiş olur. Və ana dilinin cənəbi təsirlərdən qorunmasında əsas istinadgaha çevrilir.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются стандарты семейно-бытового стиля в драматургии

Джалила Мамедкулизадэ. Автор статьи приходит к такому заключению, что данный функциональный стиль, приобретя социально-идеологическую значимость в драматургическом языке "великого демократа", тем самым занял ключевую позицию в общих речевых процессах того периода и стал основной отправной точкой в защите родного языка от иноязычного влияния.

SUMMARY

The article deals with the analysis of the standards of the family-everyday style in Jalil Mammadguluzadeh's plays. The author of the article concludes that this functional style having achieved the social-ideological visibility in the "great democrat's" dramatic language took a key position in the common speech processes of that period and became the basic starting point in protection of the national language from the foreign influence.

OXUCULARIN NƏZƏRİNƏ

Jurnalımıza 2018-ci il üçün abunə yazılışı davam edir. Bakı şəhəri üzrə abunə yazılmaq istəyənlər aşağıdakı mətbuat yayımı firmalarına müraciət edə bilərlər:

1. "Qasid". Ünvan: Cavadxan, 21; telefon: 4-93-16-43; 4-30-02-24
 2. "Səma". Ünvan: H.Cavid, 9, mənzil 63; telefon: 4-94-09-59; 4-94-02-52
 3. "Kaspi". Ünvan: Mətbuat pr., 25; telefon: 5-10-61-96
 4. "Qaya". Ünvan: Akademik H.Əliyev küç., 82 "q"; telefon: 5-64-63-45; 4-65-67-13
- Rayonlarda isə abunəni Azərbaycan Mətbuat Yayımı İstehsalat Birliyinin yerli yayım şöbələri aparır.

Redaksiya.

MÜHAZİRƏ DƏRSLƏRİNDƏ INTERAKTİV METODLARIN TƏTBİQİ

LALƏ İSMAYILOVA,
Bakı Qida Sənayesi Kollecinin
Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimi

İnteraktiv təlim metodunun tədris prosesində tətbiq edilməsi Azərbaycan Respublikasının Təhsil İslahatı Proqramında göstərilən demokratikləşdirmə, diferensiallaşdırma, inteqrasiya və humanistləşdirmə prinsiplərini həyata keçirməyə imkan yaradır. Orta ümumtəhsil məktəblərindən fərqli olaraq, orta ixtisas təhsili müəssisələrində ədəbiyyat fənninin tədrisi müəhazirə və seminar formasında təşkil olunur.

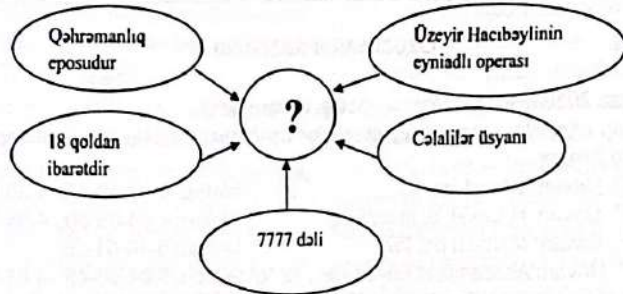
Tədris planlarına və proqrama əsasən, "Koroğlu" dastanı və "Keçəl Həməzənin Qıratı qaçırması" qolunun tədrisinə bir akademik saat (90 dəq.) ayrılır. Belə geniş mövzunun qısa vaxt ərzində müəhazirə şəklində keçirilməsi monoton və yorucu olardı. Bu səbəbdən mən müəhazirə tipli dərslərdə də interaktiv metodlardan istifadə etməyə üstünlük verirəm.

Yeni mövzunun izahı :

Motivasiya. Problemin qoyuluşu.

Bu mərhələdə mövzunun adını almaq üçün "Anlayışın çıxarılması" metodundan istifadə edirəm.

Slayd üzərində iş aparılarkən səs fonu kimi "Koroğlu" uvertürası da səsləndirilir.

Tələbələr slaydda verilmiş anlayışları tədqiq edərkən kömək etmək məqsədilə həmin sözlərlə bağlı bəzi məlumatları onların nəzərinə çatdırıram. Bu yolla tarix, musiqi, coğrafiya fənləri ilə də əlaqə yaratmış oluram. Məsələn, Üzeyir Hacıbəyovun həmin operanı 1932-ci ildə yazdığını, əsərin librettosunun Həbib İsmayılova və Məmməd Səid Ordubadiyə aid olduğunu qeyd edirəm. Həm də operanın ilk dəfə 1937-ci il aprelin 30-da Azərbaycan Dövlət Akademik Opera və Balet Teatrında tamaşaya qoyulduğunu haqqında məlumat verirəm.

Və yaxud: Cəlallər hərəkətinin Osmanlı imperiyasında XVI əsrin 90-cı illərində başladığını və sonralar Azərbaycan ərazisində yayıldığını tələbələrin yadına salıram. Düşünürəm ki, bir bənd şeir də burada yerinə düşər:

*Eposdur, hissələri
Adlanır həm də ki qol.
Məkanı Çənlibeldir,
Burda qoç igidlər bol.*

Tələbələr problemi həll edirlər. Mövzunun adı açıqlanmış olur.

Bundan sonra tələbələrə aşağıdakı suallarla müraciət edirəm:

- * "Koroğlu" dastanının məhəbbət və ya qəhrəmanlıq dastanı olmasını necə əsaslandırırırsınız?
- * "Koroğlu" eposunun ədəbiyyat tariximizdəki yerini necə səciyyələndirirsiniz?
- * Eposun yarandığı tarixi şərait haqqında nə

deyə

bilərsiniz?

* "Koroğlu" dastanındakı coğrafi ərazilər haqqında nəyi

bilirsiniz?

* Eposun mövzusu haqqında nə deyə bilərsiniz?

* Eposdakı hansı surətləri tanıyırsınız?

* Eposun quruluşu və bədii xüsusiyyətləri haqqında nəyi bilirsiniz?

Tələbələr orta məktəbdə dastan haqqında öyrəndiklərinə əsaslanaraq, verilən sualları cavablandırırlar.

Cavablar əsasında BİBO cədvəli təqdim edilir.

Billirəm	İstəyirəm bilim	Öyrəndim

Cədvəlin 1-ci sütununda tələbələr dastan haqqında bildiklərini qeyd edirlər.

> "Koroğlu" dastanı qəhrəmanlıq dastanıdır.

> XVII-XVIII əsr (intibah dövrünün) Azərbaycan ədəbiyyatının nümunəsidir.

> Dastan 18 qoldan ibarətdir.

> Əsərdə Nigar, Eyvaz, Dəli Həsən, Dəmirçioğlu və b. surətlər var.

2-ci sütunda bilmək istədiklərini qeyd edirlər:

> "Keçəl Həmzənin Qırışı qaçırması" qolunun məzmununu və ideyasını.

> "Keçəl Həmzənin Qırışı qaçırması" qolundakı surətləri.

Növbəti mərhələdə monitora "Koroğlu" dastanı ilə bağlı slaydlar təqdim edilir. Bu zaman mən "KOROĞLU" eposunun toplanması, nəşri, dastanın Orta Asiya, Türk variantlarının məzmunu haqqında geniş məlumat verirəm.

Eposun qolları haqqında məlumat verərkən də keçilmiş mövzular arasında əlaqə yaradır və məlumatları tələbələrə almağa çalışıram.

Məsələn: "Alı kişi" qolunda Çənlibeldəki Qoşubulağın sehrli xüsusiyyətləri haqqında danışarkən şifahi xalq ədəbiyyatının nağil janrını tələbələrin yadına salıram. Tələbələr nağıllar haqqında bildiklərini söylədikdən sonra Nizaminin "İsgəndərnamə" poemasında İsgəndərin zülmət diyarındakı dirilik suyunu axtarmağa getdiyi epizodu xatırladıram.

Və yaxud: "İstanbul səfəri" qolu haqqında məlumat verərkən Koroğlunun Nigar xanımın ardınca İstanbula getməyindən, qarşısına çıxan maneələrdən, həmin maneələri aşaraq Nigar xanımı Çənlibelə gətirdiyindən bəhs edir, "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanındakı "Qanlı Qoca oğlu Qanturalı" boyunu tələbələrin yadına salıram. Qanturalı da Koroğlu kimi evlənməyi qızın ardınca Trabzona yola düşür və müxtəlif maneələri aşaraq Selcan xatunu Oğuz elinə gəlin gətirir.

"Durna teli" ("Bağdad səfəri") qolunun məzmununu ilə tələbələrə tanış edəndə isə Koroğlunun və dəlilərinin qarşısına çıxan biçinçiyə kömək etmələri haqqında danışır, Nizami Gəncəvinin "Sirlər xəzinəsi" poeməsindəki əməkçi insanlarla bağlı olan hekayətləri ("Süleyman və əkinçi", "Kərpickəsən kişinin dastanı") da onların yadına salmış oluram.

Dastan haqqında ümumi məlumat verildikdən sonra tələbələrə "Keçəl Həmzənin Qırışı qaçırması" qolunun məzmununu və ideyası haqqında məlumat verirəm. Eyni zamanda qeyd edirəm ki, bu dastan bizi öz tarixi kökümüzlə bağlamaqla yanaşı, Vətəni necə müdafiə etməyi, döyüşdə necə qalib gəlməyi, düşmənlə necə münasibətdə olmağın yolunu göstərir.

Bundan sonra tələbələr qruplara bölünür və hər qrupa "Qırışı qaçırılması" qolundan bir parça verilir.

Tələbələr ZİQZAQ metodu ilə qolun məzmununu öyrənirlər.

Qruplar qolun məzmununu öyrəndikdən sonra alt qruplardakı tələbələr doğma (əsas) qruplara qayıdıb məlumat mübadiləsi aparırlar.

Qolun məzmunu ilə bağlı məlumat mübadiləsi yekunlaşdıqdan sonra nəticənin çıxarılması məqsədilə suallar verirəm:

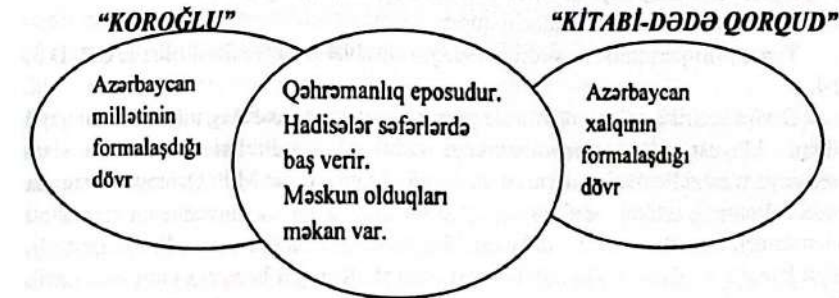
1) "Keçəl Həmzənin Qırışı qaçırması" qolunun əsas ideyası nədir?

2) "Keçəl Həmzənin Qırışı qaçırması" qolunda Koroğlunun xoşunuza gəlməyən xüsusiyyətləri hansıdır?

3) Keçəl Həmzənin xarakteri haqqında nə deyə bilərsiniz?

Suallar əsasında müzakirələr yekunlaşdıqdan sonra qolun məzmunu ilə bağlı ümumiləşdirmə aparılır.

Ardınca "KOROĞLU" və "KİTABİ-DƏDƏ QORQUD" eposlarının ümumi və fərqli cəhətlərini qeyd etməklə "VENN" diaqramı vasitəsilə biliklər aktuallaşır.

Daha sonra isə dərsin əvvəlində verilmiş BİBO cədvəlini tamamlayırıq.

Öyrənilən bilikləri daha da möhkəmlətmək məqsədilə bir neçə test tapşırığına da müraciət edirəm.

1. "Koroğlu" dastanında xalq içərisindən çıxmış, öz fərəsi, çətin vəziyyətlərdən çıxmaq bacarığı ilə seçilən, həm mənfə, həm də bəzi müsbət cəhətləri ilə verilən obraz:

- A) Bəlli Əhməd B) Ərəb Reyhan C) Keçəl Həmzə
D) Dəli Həsən E) Dəmirçioğlu

2. "Həmzənin Qırışı qaçırması" qolu ilə bağlı səhv fikri seçin:

- A) Qolda Koroğlunun aldadılması təsvir olunur.
B) Dastanda "Məsləhatli don gen olar", "El məsləhatini dinləyən ziyan çəkməz" fikirləri təbliğ edilir.

C) Koroğlu Toqatda bir qarıya qonaq olur.

D) Koroğlu Toqatda olarkən dumlara müraciətlə başlayan qoşmasını söyləyir.

E) Qırışı qatırdığına görə Həmzə Dona xatunla evlənilib bəylik qazanır.

3. Qıratı qaçıрмаq üçün Çənlibelə gələn Keçəl Həmzə ilə bağlı fikirlərdən biri doğrudur:

- Çənlibeldən Qıratı qaçıрмаğa nail olur.
- Özünü Koroğluya dəli bir igid kimi təqdim edir.
- Çənlibeldə Qırata qulluq edir.
- Keçəl Həmzənin Çənlibelə gələrkən gördüyü ilk iş qapı-bacanı süpürmək idi.
- Dəyirməndə Koroğluya verdiyi sözün üstündə durmur.

4. "Koroğlu" dastanında "Həmzənin Qıratı qaçırməsi" qoluna aid deyil:

- Koroğlunun Keçəl Həmzəyə yazdığı gəlir.
- Nigar xanımın naməsini alan Koroğlu onu Çənlibelə gətirir.
- Toqatlı Mahmud paşa qızını Qıratı kim gətirsə, ona verəcəyini vəd edir.
- Keçəl Həmzə dəyirmançını aldadaraq paltarını alıb geyinir.
- Mahmud paşa evində məclis qurur.

Test tapşırıqları müzakirə edilir və doğru cavablar müəyyənləşdirilir: 1. C 2. D 3. D 4. B

Dərsin sonunda müasir dövrlə əlaqələndirmə apararaq Qarabağ müharibəsini qeyd edirəm. Mayası xalq qəhrəmanlarımızın igidlikləri, mərdlikləri ilə yoxsulmuş və vətənimizin ərazi bütövlüyü uğrunda döyüşmüş Azərbaycanın Milli Qəhrəmanlarını da yada salıram. "Çənlibel" mahnısının sədələri altında onlara ünvanlanan müraciəti tələbələrə birinə uca səslə oxuduram. "Ey xalqımın Koroğlu nərali, Babək qeyrətli, Nəbi hünərli ər oğulları! Əminik ki, vaxt gələcək, Koroğlu babamız kimi nəre çəkib düşməni susduracaqsınız və biz yenidən o doğma yerlərə qayıdacağıq. O gün çox yaxındır. İtirilən torpaqlarımızı, Qarabağımızı, Şuşamızı sizdən istəyirik".

Seminar üçün yaradıcı təbiiqetmə :

- "Koroğlu" türk xalqlarının qəhrəmanlıq eposudur.
- "XXI əsrin Koroğlusunu necə olmalıdır?"

Seçimi tələbələrə həvalə edərək mövzular əsasında məruzə hazırlamağı tapşırıram.

ƏDƏBİYYAT

- P.Əfəndiyev, "Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı, 1981
- İ.Əbbaslı B.Əbdulla Koroğlu. Bakı 2005
- S.Əğabəyli, "Koroğlu" dastanında xalq inciləri. Bakı, 2008
- Ə.Səfərli X.Yusifov, "Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı". Bakı, 1982

SUAL CÜMLƏSİNİN SINTAKTİK-MODAL SEMANTİKASI

Ədalət ABBASOV,

ADNSU-nun Azərbaycan dili kafedrasının müdiri, dosent

Açar sözlər: Semantika, intonasiya, leksik-sintaktik, sintaktik-morfoloji, struktur, sintaktik, ədat.

Ключевые слова: Семантика, интонация, лексико-синтаксический, синтаксическо-морфологический, структурный, синтаксический, частица.

Key words: Semantics, intonation, lexical-syntactic, syntactic-morphological, structure, syntactic, particle.

Sual cümləsi sual məqsədi ilə (sual verib cavab almaq məqsədilə) işlədilən cümləyə deyilir. Kommunikativ proses dil vasitəsinin yalnız məlumatvericilik və məlumatlılıq vəzifəsini icra etməklə məhdudlaşmış qalmır. Ünsiyyətin tamamlanması üçün polikommunikativ funksiyadan təfəkkürün bütün idrakı sahələrinin ehtiyacını ödəmək üçün istifadə etmək zərurəti yaranır. Obyektiv reallıq çoxsahəli olduğu üçün onun dərki də struktur-semantik model cəhətdən rəngarəng şəkildə təzahür edir.

Kommunikativ baxımdan sual cümləsi nəqli, əmr və nida cümlələrinə qarşı qoyulur. Sual cümləsi ünsiyyətdə istifadə tarixi və aktivlik dərəcəsinə görə nisbətən nəqli cümləyə yaxındır. İstər geniş işlənmə qabiliyyətinə, istər ifadə vasitələrinin rəngarəngliyinə görə, nəqli cümlə ilə analogi oxşarlıq təşkil edir.

Məlumatı verən (birinci şəxs) qeyri-müəyyən, yarımçıq, natamam danışdıqda təfəkkürdəki informasiya çatışmazlığını bütövləmək məqsədilə suala ehtiyac yaranır. Hər hansı informasiyanın müəyyən hissəsinə aid cavab zərurəti mövqeyində duran sual cümləsi məzmun və məqsədinə görə zəngindir:

1. **Əsil sual cümləsi** – Real şəkildə cavabı gözlənilən, cavabı verilməli olan sual cümləsi.

Məsələn:

Sənəm xala məni bir xəlvət yera aparıb ağlaya-ağlaya dedi:

-Ay bala, Ay Şimşək, Ceyrandan xəbərin varmı, bilirənmə nişanlım hardadır?

Gördüyümüz kimi, danışan özünə bəlli olmayan bir bilgini alacağı cavab əsasında aydınlaşdırmaq istəyir.

2. **Təsdiq sual cümləsi** – müsahibə deyilən sual cümləsidir ki, cavabının mütləq təsdiq olunacağı gözlənilir.

Şamxal bu xəbəri eşidəndə soruşdu:

-Bəs Mollaoglu Nəsim niyə onların arasında yoxdur?

-Qaçıb.

-Bunu özünmü öyrəndin?

-Bəli.

Danışana izah edilməsi lazım hesab olunan və ya dinləyəni məlumat şey barədə məlumat verməyə təhrik edilən məna çalarına məxsusdur.

3. **İnkər sual cümləsi** – sual tərzində inkari məzmun daşıyan sual cümləsi.

Şeyrim, çox danışdım, deyəsən, bir

az.

Sən niyə susmusan? – danışan məna

Yox, şeir ocağı alovuz olmaz? –

Alışdıran sənən, alışan məna

4. Əmr - sual cümləsi - Sual vasitəsilə bir işə təhrik etmə məqsədi güdən cümlə.

Məsələn:

Mirzə dedi:

- Qədir, mən bura gələndə dədə - baba evimizə getmək istərdim, amma çəşib qaldım, evi tapa bilmədim, adamlardan soruşmağa da utandım. Yəni məni evimizə aparmazsan? Bu işdə mənə kömək etmək istəməzsən?

Sual ilk növbədə məlum olmayanı öyrənmək, başqalarından cavab almaq məqsədi daşıyır. Dilçilik ədəbiyyatında bu xüsusda rəngarəng fikirlər mövcuddur.

Rus dilçilərindən professor A.M.Peşkovski "Sual cümləsinin məqsədinin danışana məlum olmayan bir şey haqqında xəbər verməyə, onun sualına cavab verməyə müsahibi təhrik etməkdən" ibarət olduğunu göstərir.

Professor B.A.Boqoroditski "Obşiy kurs russkoy qrammatiki" əsərində sualın yaranmasının əsas səbəbini cümlədə fikrin bir üzvünün məlum olmaması ilə şərtləndirir.

A.A.Şaxmatov sual cümlələrinin kommunikativ funksiyasından danışarkən sualı olan cümləni kommunikasiya hesab etmək lazımdır, çünki o, danışanın fikrində olan müəyyən təsvürlərin əlaqəsini təşkil edən müşahidələrdən biri olduğunu vurğulayır. Danışan öz müsahibindən bu əlaqələrin həqiqiliyi haqqında təsdiq və ya inkar şəkildə cavab gözləyir.

A.N.Nurmaxanova

"Türk

dillərində sadə cümlənin növləri" adlı əsərində sual cümləsindən bəhs edərkən göstərir ki, sual cümləsinin nitqdəki funksiyası müsahibdən nəyi işə öyrənmək və ya nəyisə dəqiqləşdirməkdən ibarətdir.

Azərbaycan dilçiliyində də sual cümlələrinin vəzifəsi demək olar ki, eynilə yuxarıda göstərdiyimiz kimi izah edilir. Belə ki Azərbaycan dilinin qrammatikası, II hissədə deyilir: "Bilmədiklərimizi öyrənmək və suallarımıza cavab almaq" məqsədilə işlədilən cümlələrə sual cümləsi deyilir [3, s.82].

Biz rus dilinin qrammatikasında, eləcə də göstərdiyimiz başqa mənbələrdə sual cümlələrinə verilən tərifin yalnız həqiqi suallara aid olduğu qənaətinə gəlirik. "Birinci növbədə, müsahibdən müəyyən bir iş, əşya, hadisə, şəxs və obyektiv gerçəkliyin digər sahələri barədə hər hansı bir bilgiyə sahib olmaq, söylənilən fikri dəqiqləşdirmək və s. məqsədlə cavab almaq üçün işlənən sual cümlələri ilə yanaşı, bir sıra başqa niyyətlərlə ifadə olunan cümlələrə də rast gəlmək mümkündür. Həmin sual cümlələrində cavab və ya əlavə izahat tələb olunmur." [4, s.58].

"Belə cümlələr, əsasən, poetik suallar olduğundan oxucuya yalnız bu və ya digər cəhətdən emosional təsir göstərmək məqsədilə işlənir. Başqa sözlə desək, sual cümlələrinin bu növündə ifadə olunan fikrin varlığını, ona olan münasibətin doğruluğunu təsdiq etmək, möhkəmlətmək, nəzərə çatdırmaq məqsədi qarşıya qoyulur." [2, s.267]

Forma cəhətdən eyni konstruktiv-struktura malik olsa da, qrammatik sual-

larla poetik və ritorik suallı cümlələr arasında məzmun və funksiya baxımından fərqli əlamətlər müşahidə edilir.

Məsələn:

Necə yaşayaq ki, dünyada, gülüm,
Ömrün gədiyini vaxtsız aşmayaq,
Fəras ölümlərlə qarşılaşmayaq.

Həsət körpüləri adlaya bilək,

Həsəd körpüləri adlaya bilək?

Kimsədən olmasın umacağımız...

Sual cümlələrinin formalaşmasında iştirak edən qrammatik vasitələr

Sual cümlələrinin tarixən necə inkişaf etdiyini materiallar əsasında izlədiyimiz zaman məlum olur ki, sual cümlələri müxtəlif üsullar və ya vasitələrlə ifadə edilmişdir. Azərbaycan dilçiliyində sadə cümlələrin təsnifi bu məsələnin açılmasında olduqca böyük önəm daşıyır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, sual cümlələri nəqli cümlədən sonra ünsiyyətdə geniş istifadə edilən cümlə növüdür. Xüsusən də şifahi nitqdə ifadə məqsədinin əhatə dairəsinin semantik çöxcəhətliyi baxımından aktivlik dərəcəsinə görə, sual cümləsi fərqlənir. İntonasiyasının rəngarəngliyi və qrammatik xüsusiyyətlərinin zənginliyi cəhətdən müxtəlif növlərə malik sual cümlələrini bir-biri ilə yaxından bağlı olan üç mühüm əlamətə görə təsnif etmək olar:

I. Sual cümlələrinin qrammatik cəhətdən quruluşuna görə növləri

II. Sual cümlələrinin ifadə məqsədinə görə növləri

III. Sual cümlələrinin ümumi xarakterinə görə növləri

Qarşıya qoyduğumuz məqsədin uğurlu tədqiqinə nail olmaq üçün

təsnifatın birinci növü üzrə araşdırmanı daha münasib hesab edirik. Sadə cümlələrin sintaktik-semantik modeli həmin cümlələrin qrammatik struktur (quruluş) xüsusiyyətləri əsasında təşəkkül tapdığı kimi, sual cümlələrinin modal və intonasiya semantikasına məxsus əlamətlər də eyni anoloji sintaktik hadisə nəticəsində formalaşaraq təzahür edir.

Sual cümlələrinin qrammatik quruluşu dedikdə elə bir vasitə nəzərdə tutulmalıdır ki, sual cümlələrinin formalaşmasında onlar əsas olsun.

Azərbaycan dilində sual formalaşdırıcı bu cür üsullar sual cümləsinin semantik əlvanlığı qədər rəngarəngdir. Suallıq semantikasi bəzi cümlələrdə öz funksiyasını leksik-sintaktik, başqa sual cümlələrində sintaktik-morfoloji, bəzilərdə isə yalnız sintaktik üsulla yerinə yetirir.

Sualın leksik-sintaktik üsul ilə ifadəsinə sual əvəzlilikləri, sual zərfləri və intonasiya, sintaktik-morfoloji üsul ilə ifadəsinə -mı(-mi, -mu, -mü) ədatı və intonasiya yalnız sintaktik üsul ilə ifadəsinə intonasiya aiddir.

Beləliklə, sual cümlələrinin təsnifində mövqeyinə və roluna görə prioritet təşkil edən qrammatik quruluş əsasən sual cümlələrinin qrammatik vasitələri bunlardır: 1.Sual intonasiyası. 2.Söz sırası.

"Sözlər, qrammatik kateqoriyalar və intonasiya ünsiyyət vasitəsi üçün nitq prosesində fikir ifadə edən cümlənin ayrı-ayrı komponentləridir. Nitq prosesindəki cümlənin daimi və çox vacib komponentlərindən biri olan intonasiya cümlədən ayrı, müstəqil şəkildə mövcud deyildir. Başqa sözlə, "İntonasiyasız cümlə olmadığı kimi, cümləsiz də in-

tonasiya mövcud deyildir.” [1, s.160]

İntonasiyadan başqa cümlənin digər qrammatik vasitələrinin hamısı ayrı-ayrılıqda (paralinqvistik elementlər – mimika və jest istisna olmaqla) cümlədən kənar halda mövcud ola bilər. İntonasiya isə cümlədə nitq prosesində məzmun ifadə edərək özünü göstərir.

Sual cümlələrinin özünə məxsus xüsusi sual intonasiyası olur. Bu intonasiya sual cümlələrini başqa cümlə növlərindən ayıran əsas vasitələrdir. Sual cümləsinə məxsus intonasiya sual cümlələrinin hərəsində bir şəkildə təzahür edir.

Sual intonasiyası ilə yaranan sual cümləsi

Belə sual cümlələrində sualın mənası ilə bağlı olan söz yüksək tonda tələffüz edilir. İntonasiya istisna olmaqla, xüsusi bir qrammatik vasitə iştirak etmir.

Məsələn:

Danışmırsan, yoxsa dillər baxışın?
Gah xəncərdir, gah da mildir baxışın.
Həm öldürür, həm dirildir baxışın,
Nə sehrkar bir cəlladsan, a zalım!

- De görüm neylədin, oxudun o məktubu?

- Hə... - Şəfəq müəllimə duruxdu.

- Oxudum.

- Lap axıracan oxudun ?

Sual cümlələrinin bu növü öz qrammatik quruluşu cəhətdən nəqli cümlələrə bənzəyir. Şifahi nitqdə məqsədin tələbindən doğan intonasiyanı dəyişməklə, bu cür sual cümlələrini nəqli cümlələrə çevirmək mümkündür. Yazılı nitqdə isə bu cümlələrin suallıq məzmununun birbaşa ifadəçisi olan durğu işarəsini – sual işarəsini götürdükdə o cümlələr tələffüzçə nəqli cümlələr kimi səslənir. Beləliklə, bu

cümlələrin qrammatik inteqrasiyası başqa qrammatik vasitələrin hesabına deyil, yalnız onların intonasiyasının dəyişməsidir.

Sual şəkilçilərinin köməyi ilə əmələ gələn sual cümləsi - belə sual cümlələri sintaktik-moroloji üsulla yaranır. Bu tip sual cümlələrinin formalaşmasında -mı4 ədatı və intonasiya əsas vasitə sayılır. -mı4 ilə işlənən sual cümləsində sualın əsas ifadə vasitəsinin intonasiya olması şübhəsizdir. Belə ki, -mı4 şəkilçisi ilə işlənən sual cümlələrində bu ədatı (şəkilçini) işlətmədən də məntiqi vurğu və intonasiyanı dəyişməklə eyni məzmunlu sual əmələ gətirmək mümkündür. Lakin -mı4 başqa ədatlar kimi modallıq xatirinə deyil, məhz sual xatirinə və yalnız sual cümlələrində işləndiyi üçün onu sual ifadə vasitələrindən biri hesab etmək zərurəti ortaya çıxır.

Məsələn:

Yağır ayrılığın yağışı, qarın,
O görüş, o həsrət isinəcəkmə?
Bir də aramızda bu havaları
İsindən məhəbbət isinəcəkmə?

Adiləni od götürdü. O, özünü

saxlaya bilmədi:

* Axı, kiməsə vermisinizmi? Bu yoldaşlar kimdir, axı? Gedib soruşummu?

Sual şəkilçiləri tədqiqat materiallarına əsasən deyər bilərik ki, sual cümlələrinin xəbərləri ilə işlənir. Bu şəkilçilərin hansı sözlərlə işlənməsi məntiqi vurğudan asılıdır. Cümlədə hansı sözün üzərinə vurğu düşürsə, həmin şəkilçilər də daha çox o sözlərlə işlənir. Sual şəkilçiləri ilə əmələ gələn sual cümlələrində intonasiya ilə əmələ gələn sual cümlələrindən fərqli olaraq, xüsusi intonasiyadan istifadə edilmir. Bu

cümlələrdə xəbərlərin son hissəsini uzatmağa da ehtiyac olmur.

Sual əvəzlilikləri ilə düzələn sual cümlələri - bu növ sual cümlələri leksik-sintaktik üsul ilə formalaşan sual cümlələrinə deyilir. İşlənmə dərəcəsinə görə sual cümləsinin digər növlərinə nisbətən daha fəal və ən geniş yayılmış növüdür.

Əvəzlilikli sual cümlələrində cümlə üzvlərindən biri, bəzən də bir neçəsi məlum olmur. Sualı verən alınacaq cavabla məlum üzvü müəyyənləşdirir. Bu növ cümlələrdə əsas məntiqi vurğu həmişə sual əvəzliyinin (zərfinin) üzərinə düşür.

Əvəzlilikli sual cümlələrində isə ayrı-ayrı sözlərin nə cür ifadə edilməsindən asılı olmayaraq cavab hər dəfə sual əvəzliyi ilə ifadə olunmuş cümlə üzvünə aid olacaqdır.

Bu sual cümlələrində nə xüsusi sual şəkilçilərdən istifadə edilir, nə də bunlarda ayrıca sual intonasiyası olur. Bunlar xüsusi sözlərin - sual əvəzliliklərinin köməyi ilə əmələ gəlir.

Məsələn:

Bu oyunda kim uduzdu, kim uddu,
Peşimanı kim olacaq, nə bilim?..

- Fərid çımadı:

-Uşaq niyə oluram? Aramızda cəmi iki yaş fərq var.

“Əvəzlilikli sual cümlələri cümlə üzvlərindən müəyyən qismi məlum olmayanda işlənir. Məlum olmayan məfhum belə halda cümlə xaricində olur. Sual həmin məlum olmayan cümlə üzvünə verilir və alınacaq cavabla müəyyən edilir. Əvəzlilikli sual cümləsinin

işlədilməsində məqsəd həmişə eynidir: danışıqna məlum olmayan şey və hadisələri, hal, hərəkət və əlamətləri və s. müəyyən etmək” [2, s.33].

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov C. Azərbaycan dilində sual cümlələri (eksperimental-fonetik tədqiq) “Elm”, Bakı, 1999.

2. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası, “ADU”, Bakı, 1990.

3. Müasir Azərbaycan dili, Sintaksis, II hissə, “Azərbaycanşərf”, Bakı, 1962.

4. Пешковский А.М. Русский в научном освещении, изд. 6, М., Учпедгиз, 1935.

5. Араз М. Dünya sənini... “Yazıçı”, Bakı, 1983.

6. Babanlı V. Qəribə eşq “Çinar-çap”, Bakı, 2007.

7. Babanlı V. Zəmanə adamı, “Elm-təhsil”, Bakı, 2015.

8. Qasımov Ə. Adilənin taleyi “Azərbaycanşərf”, Bakı, 1964.

9. Malikzadə İ. Şehli çəmənlərin işığında “Yazıçı”, Bakı, 1991.

XÜLASƏ

Sual cümlələrinin modal və intonasiya semantikasına aid əlamətlər onun struktur (quruluş) xüsusiyyətləri əsasında təşəkkül tapır.

РЕЗЮМЕ

Признаки, относящиеся к семантике модальных и интонационных вопросных предложений, развиваются на основе его структурных свойств.

SUMMARY

Peculiarities concerning the modal and intonation semantics of interrogative sentences are formed on the basis of its structural features.

BÜTÜN ZAMANLAR ÜÇÜN AKTUAL ƏSƏR “Özümüzü kəsən qılınc” (“Göytürklər”)

Pərixanım SOLTANQIZI,
ADPU-nun dosenti

Açar sözlər: Dram, mövzu, ideya, məzmun, bədiiilik, obrazlılıq, tarixilik, müasirlik.
Ключевые слова: драма, тема, идея, содержание, художественный, образный, исторический, современный.
Key words: Drama, theme, idea, content, artistry, image, historical, modernity.

Bəxtiyar Vahabzadəni “Özümüzü kəsən qılınc” (“Göytürklər”) üçüncü tarixi dram əsəridir. Əsər 1997-ci ildə qələmə alınıb. 1998-ci ilin aprel ayının 10-da Azərbaycan Milli Dram Teatrında tamaşaya qoyulub. Dramın məzmununu və süjet xəttini eramızın 630-cu ilində birinci Göytürk xaqanlığının Çinə qarşı apardığı mübarizə təşkil edir. Akademik Nizami Cəfərov yazır: “O müəllif ki tarixi kaos kimi yox, kosmos kimi qəbul edir, tarixdə məntiq görür, həmin müəllif tarixi heç zaman zədələməz” [3]. Bəxtiyar Vahabzadə də belə sənətkarlardan olub. Göytürklərin mübarizəsində ibrətverici məntiq görən şair-dramaturq tarixi dəyişdirmədən, zədələmədən, olduğu kimi qələmə alıb. Bəs, Bəxtiyar Vahabzadənin çox illər sonra bu mövzuya müraciət etməsinə səbəb nə olmuşdu? Əvvəla, Azərbaycanın ikinci müstəqillik tarixindən öncə və sonra Azərbaycanda geniş vüsət alan ictimai-siyasi hadisələr, milli-azadlıq hərəkatları, xəyanətlər, Şuşada topxana meşəsinin yandırılması, 20 Yanvar faciəsi, Xocalı soyqırımını, torpaqlarımızın 20 faizinin işğal olunması və s. Sonra Azərbaycan xalqının birləşərək öz azadlığı uğrunda apardığı mübarizədə qalib gəlməsi və ikinci dəfə öz müstəqilliyini əldə etməsi. Bu hadisələr bütün türk dünyasına, gələcək

nəsillərə ibrət olsun deyə “Özümüzü kəsən qılınc”ın (“Göytürklər”)in yazılması zərurətini yaratdı.

Fikrimizcə, filosofun düşüncəsində yaradıcılığının daha əvvəlki illərində bu mövzuya müraciət etmək istəyi olmuşdu. Lakin şair zaman gözləmişdi. Zamansa gəlmişdi. Professor Tofiq Hacıyevin qeyd etdiyi kimi “və böyük sənətkar bu dramı yazdı. Bəxtiyar xalqın gündəlik dramını bədii drama çevirmək, bu bədii dramı daha ibrətli etmək üçün münasib süjet variantını tapa bildi. Dramaturq hayli küylü, adlı-sanlı türkün miskin hala düşməsindən danışır, zəfərləri ilə öyünməli türkün acınacaqlı məğlubiyyətindən söz açır. Türkün bu hala düşməsinə acıyır, ağrı deyir. Bununla bu günkü türkü düşündürmək istəyir. Bu miskin vəziyyət bu günkü türkün vəziyyətini andırır” [2]. Bəli, Bəxtiyar Vahabzadə Göytürklərlə Azərbaycan xalqının taleyini bədii-dramatik səhnələrlə canlandırırdı. Bu zaman şair-dramaturq tək tarixi sənədlərə istinad etmədi. “Əvvəla, Bəxtiyar Vahabzadə Azərbaycan tarixşünaslığı, bütövlükdə milli ictimai təfəkkür üçün yeni mövzu olan qədim türk dövrünü (xüsusilə Göytürklərin) hərtərəfli öyrənmiş, müxtəlif hadisələrin çox zaman güclə sezilən əlaqələrini, siyasi-ideoloji münaqişələrin səbəblərini, dövrün sosial

fəlsəfəsini dərk etmişdir. İkincisi, həmin tarixi öz əsərində dəyişmədən, onun harmoniyasını pozmadan, öz məqsədinə tabe etmədən canlandırmışdır” [3]. Ədib tarixi hadisələrin bədii təsvirini verməklə yanaşı bu hadisələrin başında duran tarixi şəxsiyyətlərin obrazlarını prototipləri vasitəsilə deyil, onların öz adları ilə canlandırır (Çulo xaqan, Gur-şad, İltəmiş, İçgen xatun), bəzilərinin isə adlarını xatırladır (Bumin xaqan, Çulo xaqan). Əsərə nəzər salaq: “Qara Xaqan-Bu qılınc Göytürk dövlətinin qurucusu. Bumin xaqanın qılıncıdır. İki yüz ildir ki, bu Türk dövlətinin xaqanlığı rəmzidir. Bu qılınc sahib olan xaqandır, xaqan olan bu qılıncın sahibidir. Onun rəmzliyi qardaşım Çulo xaqanla bitmişdi” [1,495]. Qara xaqanın monoloqunda adı çəkilən Bumin xaqan tarixi şəxsiyyətdir. O, 552-ci ildə Göytürk dövlətinin əsasını qoymuşdu. İkinci tarixi şəxsiyyət- Çulo Xaqan 619-621-ci illərdə Göytürk dövlətinə rəhbərlik etmişdi. Tarixi qaynaqlarda onun Çinə qarşı sərt siyasət yürütdüyü göstərilir. Çulo xaqan Göytürkləri Çinin təzyiqlərindən qorumaq, Çinlə sülh yaratmaq məqsədilə siyasət yürütmüş, Çin şahzadəsi ilə evlənmişdir. Lakin xaqanlığı uzun sürməmiş o, müəmmali şəkildə vəfat etmişdi.

Əsərdə göstərilir ki, Çulo Xaqan qardaşı Qara Xaqan və arvadı Çin şahzadəsi İçgen xatun tərəfindən zəhərlənərək öldürülür. Müəllif bu hadisənin fonunda Göytürk xaqanlığının daxilindəki çəkişməni, türkün özü-özünə “balta çaldığını” açıb göstərir. Əsərin birinci adının “Özümüzü kəsən qılınc” olması da böyük rəmzi mənə anlamındadır. Bu, şair-dramaturqun öz

fəlsəfi düşüncəsi, fəlsəfi mühakiməsi və ittihamıdır. Türkün qılıncı xəyanətdən özünü kəsməyə, yağı qılıncı onu kəsməz. Türkün qılıncı müqəddəsdir. O, xəyanəti bağışlamaz. Şair ona xəyanət edəni cəzalandırmaq üçün bədii-fəlsəfi metod da tapır. Sonda Qara Xaqan xəyanətinin ağırlığını anlayaraq öz cəzasını özü verir.

Bütün xəyanətlərin başında Qara Xaqan dayanır. Onun xəyanəti Çulo xaqanı öldürməklə bitmir. Qayını Yan-Çunqa orduda vəzifə verməklə onun hərbi sirləri ələ keçirməsinə şərait yaradır. xəzinədarlıqdan qovulan Salur xanı yenidən xəzinə başına keçirir. Taxt-tacını qorumaq məqsədilə Vəlişəhdlər arasına nifaq toxumu səpir. İçgen xatun onun xəyanətlərindən yararlanır. Dulu xanı tək qardaşına qarşı qaldırmaqla kifayətlənmir. Gur-şada böhtan ataraq onu zindana saldırır və s. Qara xaqan xəyanətinin ağırlığını anlayanda artıq gec olur. Çin ordusu Göytürk torpağını ələ keçirmiş, Çinlilər onun ərazisində yerləşdirilmişdi. Özü başda olmaqla Göytürklər Çinin əsarətinə keçmişdi. Ən dəhşətli o idi ki, Çulo xaqanın oğlu Dulu xan Çin ordusunun başında əlində qılınc öz vətəninə qarşı vuruşmuşdu.

Qara xaqan xaqanlığa qardaşını öldürməklə gəlsə də ona görə ən böyük xəyanət vətənə xəyanətdir. Dulu xanın xəyanətini biləndə sarsılır. Onu dəhşət bürüyür. “Necə? Dulu xan? Mən qulaqlarıma inana bilmirəm. Bu necə ola bilər? Adam öz vətəni düşməyə necə sata bilər?...” Dulu xan, sən xaqanlığı atamın əlindən xəyanətlə almışdın. Mən də başqa cür xəyanətlə xaqanlığı sənə əlindən aldım. Qara xaqan-haqlısan!... ikimiz də xainik. Amma sən bu iki xəyanətin arasındakı fərqə görə bilmirsən,

mən qardaşıma xəyanət etmişəm, sənə ulu dədələrimizin bizə əmanət verdiyi torpağa. Soruşuram hansı daha böyük xəyanətdir? Bu qılinc heç mənə də yaraşmırdı. Onun rəmziliyi qardaşım Çulo xaqanla bitmişdi: İndi mən bu rəmzi başqa dövlətin qulu olan şərəfsizə təslim etməyəm. İndi mən bu qılınca məndən başlanan xəyanətin başını kəsməliyəm. Bax belə" [1,495]. Qara xaqanın vətənə olan sevgisini onun müsbət keyfiyyəti kimi səciyyələndirmək olar. Dulu xanın xəyanətinin kökündə özünü görməsi və özünü qətlə yetirməsi də vətəninə olan sevgisi ilə bağlıdır.

Dramda əmi ilə qardaş oğlunun üz-üzə gəlməsi, bir-birlərini ittiham etmələri, Dulu xanın özünə qəsd etmək istəyi tərbiyəedici, məntiqi, düşündürücü səhnələrdir. Əsər boyu böyük filosofu düşündürən, onu ağrıdan, sızıldadan da vətənə xəyanətdir. Bu xəyanəti necə təmizləmək olar? Özünə qiyməqləmi? Müəllif tərbiyəedici mövqedə dayanaraq ssenarini dəyişir. Gur-şad əlini qardaşıma uzadır iki qüvvətli əl birləşib xalqla birgə vətəni düşmən əsarətindən xilas edir. Ərazilərini yadellilərdən təmizləyir. Bəli, Dulu xan etdiyi xətanı - xəyanətini özünü kəsdəyi qılınca da təmizləyir. Əsərin əsas ideyası, motivi də buna xidmət edir.

Taxt-tac üstündə hökmdarın arvadı ilə birləşib hökmdar qardaşını qətlə yetirib onun arvadı ilə yeni izdivac quran və vəliəhdin həqiqət axtarışlarını Azərbaycan dramaturgiyasına ilk dəfə Bəxtiyar Vahabzadə gətirib. Lakin həmin hadisə akademik Bəkir Nəbiyevin qeyd etdiyi kimi, "Konfliktin başlanğıc nöqtəsi kimi ilk dəfə deyil ki, ədəbiyyata gətirilir. Və bunun klassik nümunəsinə biz hələ "Hamlet" əsərində rast gəlmişdik. Lakin

Şekspirin Bəxtiyar Vahabzadənin əsərləri arasında tipoloji səsələmə bununla da bitir" [4]. Hər iki əsərdə həqiqət axtarışlarının məqsədi ölümün səbəbi və qatilin şəxsiyyətinin müəyyənəlməsidir. "Şekspirin Hamlet faciəsində yalnız bir nəfərin-oğul Hamletin öz atasının qatilinin axtarışı ilə kölgə-ata ilə monoloqu və dialoqu təşkil edirsə, "Özümüzü kəsən qılinc"da bu dramatik süjet xətti ikiləşir, qoşalaşır. İki qardaşı ayrı-ayrı qütblərə çəkib aparır" [5]. Bu axtarışda Hamletlə, Gur-şad obrazları arasında bir yaxınlıq, oxşarlıq var. Hamlet kimi Gur-şadı da axtarışda cəlb edən hakimiyyət ehtirası yox, ölümün səbəbi və qatilin kim olmasıdır. Dulu xanın əsas məqsədi isə onlardan fərqli olaraq atasının qatilini tapmaq və haqqı olan xaqanlıq geri almaqdır. Birincidə əsil həqiqət oğlun kölgə-ata ilə dialoq-monoloqunda, ikincidə isə hadisələrin vahid süjet xətti üzrə dinamik inkişaf etməsilə üzə çıxır.

Dramda aparıcı, əsas obrazlardan biri də İçgen xatundur. İçgen xatun kimdir? Çin şahzadəsi, xaqan arvadı, bütün xəyanətlərə ortaq fitnəkardı. Bütün bunlara baxmayaraq İçgen xatunu və qardaşı Yan Çungu tam mənfi obraz kimi səciyyələndirmək, fikrimizcə, düzgün olmazdı. Çünki onlar düşmən torpağında yaşayıb, onun suyunu içib, çörəyini yesələr də, öz vətənlərinə xəyanət etməzlər. Nə edirlər etsinlər öz vətənləri üçün edirlər. İçgen xatunun əsas məqsədi Çulo xaqandan olan oğlu Yağmuru vəliəhd etmək və Göytürk dövlətini ələ keçirməkdir. Lakin ana yazısına görə anası türkmən olmayan düşmən şahzadəsindən doğulan övlad vəliəhd ola bilməz. Dramaturq, müdrik filosof bun-

dan ədəbi priyom kimi istifadə edir: "Vətənə xain olan xaqan ola bilməz" və əsər boyu Türk qılıncının rəmzliyini Dulu xanın monoloqunda bədii sözün qüdrətilə ifadə edir. "Atamdan sonra bu qılınca mən sahib olmalıydım. Amma bu qılinc özümüzü kəsməyə başladı. Cinayət yolu ilə ona əmim Qara xan sahib oldu. Mən də xəyanətlə bu qılinci onun əlindən aldım. Artıq bu cinayətlərə, bu xəyanətlərə son qoymaq üçün indi bu qılincin sahibi nə mən ola bilərəm, nə də mənim övladım. Çünki xəyanətlə əlimə keçən bu qılınca mən layiq deyiləmsə, mənim övladım da layiq ola bilməz. Bu qılınca əslində sən layiq idin Gur-şad. Ona görə də indi bu qılinc adını mənim qoyduğum Sənin övladın Kutluq-İltərişə çatmalıdır" [1,506].

İltəriş tarixi şəxsiyyətdir. O, 682-ci ildə ikinci Göytürk imperatorluğunu yaradıb. Əsil adı Qutluqdur. "İltəriş" eli xilas edən deməkdir. Bu ad ilə o həmin il xaqan elan edilir. İltəriş qurd başlı bayraq altında türk xaqanlarını birləşdirir. Ölkədə sabitlik yaradır.

Banuçiçək, Selcan xatun "Dədə-Qorqud"dan transfer olunmuş cəsur türk qadın obrazlarıdır. Selcan xatun zəif iradəlidir. Buna görə də o atası ilə mübarizəsini sona qədər davam etdirə bilmir. Özünü qətlə yetirir.

Banuçiçək isə iradəli, döyüşkən, mübarizdir. Onun yadigarını-İltərişi böyüdür. Düşməne qarşı qayını Gur-şadla çiyin-çiyinə vuruşur. Əri Dulu xanın vətən xaini olduğunu biləndə onu bağışlamır. "Mənim o adda ərim yoxdur"- deyir [1,488].

Mübi Tərxan müsbət obrazdı. O dram əsərlərində işlənən vəzir və alim filosofları özündə bədii ehtiva edir. Mübi

Tərxan kimin yanında olmasına baxmayaraq vətənə sədaqətli xidmət edir. Fikrimizcə, Mübi Tərxan İltəriş xaqanın yanında xidmət edən baş məsləhətçi Tonyukukun prototipidir.

Əsərdə iştirak edən əsas obrazlardan biri də Dulu xaqanın yaxın dostu və vəziri Erkindir. O, Dulu xanın yaxın dostu olmasına baxmayaraq həqiqətin tərəfindədir. Dulu xanın yanına Gur-şadın xahişi ilə onun düz yola qayıtmasına dəstək olmaq üçün qayıdır və Erkinin Dulu xanın dəyişməsində böyük rolu olur.

Dram tərbiyəedici mədəni-əxlaqi nəsihətlərlə tamamlanır. "Ey türk! Silkədən, özünə qayıt! Sən özünə qayıdanda böyük olursan". Dulu xanın monoloqundan sonra əsərin böyük fəlsəfi anlama söykənək belə ibratımız ifadələrlə bitməsi bütün türk dünyasını, insanları insanlığa, mədəni paklığa, saflığa, birliyə səsləyir.

"Özümüzü kəsən qılinc" ("Göytürklər") mövzu və ideya baxımından bütün zamanlar üçün aktualdır.

Ulu öndər Heydər Əliyev əsər və onun müəllifi haqqında demişdi. "Qədim tariximizin, o cümlədən millətimizin qədim köklərinin tarixinin böyük bir səhifəsini açıb ictimaiyyətə göstərir. Bunun özü böyük bir işdir. Və belə hesab edirəm ki, böyük yaradıcılıq qələbəsidir. Bunu Bəxtiyar Vahabzadə böyük məharətlə edibdir. Birincisi, o bu əsəri tarix və tarixi dəqiqlik əsasında yaradıbdır. İkincisi də, onun bu günkü nəslə, Azərbaycan ictimaiyyətinə ən böyük zəhməti ondan ibarətdir ki, bu əsər həmişə yaşayacaq və uzun ömürlü olacaqdır. Bu əsər gələcək üçün də çox

böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Bəxtiyar Vahabzadənin əsəri bu baxımdan da çox əhəmiyyətlidir. Tarixi həqiqətləri bizə çatdıran bu əsərdə müəllif tarixdən ibrət dərsi götürmək məsələsini də ortatya qoyubdur" [6].

ƏDƏBİYYAT

1. Bəxtiyar Vahabzadə. Əsərləri on iki cildə. IX cild. Bakı, "Elm" nəşriyyatı. 2009.
2. "Zaman" qəzeti, 26 may 1998.
3. "Yeni Azərbaycan" qəzeti, 26 yanvar 1999.
4. "Açıq söz" qəzeti, 28 may 1998.
5. "Mədəniyyət" qəzeti, 1998.
6. "Xalq qəzeti" 14 aprel 1998.
7. Internet portalı.
8. Qumilyov L.N. Qədim türklər, Bakı, 1998.
9. Qüdrətov D.N. Tük xalqlarının tarixi, Bakı, 2000.
10. Ə.Sultanlı. Azərbaycan dramaturgiyasının inkişaf tarixindən, Bakı, 1964.

XÜLASƏ

Məqalədə Bəxtiyar Vahabzadənin "Özümü kəsən qılınc" ("Göytürklər") əsəri mövzu, ideya və məzmun baxımında tədqiq olunur. Tarixilik və müasirlik problemləri araşdırılır. Obrazlar təhlilə çəkilir. Mövzunun aktuallığı önə gətirilir. Dramda əks olunan vətən sevgisi, xalqa məhəbbət, mübarizlik ruhu bədii detallarla təhlil olunur. Şair-dramaturqun

sənətkarlıq xüsusiyyətlərindən söhbət açılır. Elmi polemika aparılır.

РЕЗИЮМЕ

Актуальная пьеса на все времена - «Меч, которым режем себя» («Гöйтюрклер»)

В статье «Меч, которым режем себя» Бахтияра Вахабзаде («Гöйтюрклер») изучается с точки зрения темы, идеи и содержания. Здесь исследуются проблемы истории и современности, анализируются образы. Выдвигается актуальность темы. Любовь к стране, народу дух боевых действий анализируются художественными деталями отраженными в драме. В статье обсуждаются особенности поэзии драматурга. Проводится научная полемика.

SUMMARY

The actual work for all times - "the sword cutting ourselves" ("Göytürk")

In this article the work of "the sword cutting ourselves" by Bakhtiyar Vahabzadeh is investigated in terms of subject, idea and content.

The images are analyzed. The actuality of the theme is brought forward: love of the homeland reflected in drama, love to the people, spirit of struggle are analyzed with artistic details. It is spoken about craftsman features of the poet-dramaturg. Scientific polemics are carried.

MƏDƏNİ NİTQ ETİKETLƏRİ

Validə VƏLİYEVA,
Taliyə ƏLİYEVA,

ATU-nun Azərbaycan dili müəllimləri

Açar sözlər: nitq etiketi, müasirlik, müraciət, mədəniyyət, sfera, norma, formula, kommunikasiya

Ключевые слова: речевой этикет, современность, обращение, культура, сфера, норма, формула, коммуникация.

Keywords: speech etiquette, contemporaneity, appeal, culture, sphere, norm, formula, communication.

Nitq etiketləri dildə bir sistem təşkil edir. Həmin sistem bir sıra komponentlərdən ibarətdir: müraciət qaydaları, şad yaxud pis xəbərləri çatdırma qaydaları; dinləmə-danışana qulaqasma qaydaları, söhbətə qoşulma qaydaları, verilən sualları cavablandırma qaydaları, paralingvistik vahidlərdən (mimika və jestlər) istifadə qaydaları.

Etiket məqsədilə müxtəlif predmetlərdən də istifadə olunur: papağın başdan çıxarılması, qaldırılması, güllərdən istifadə, bayramlarda, yas və toy mərasimlərində xüsusi paltarların geyilməsi və s. Bunlar etiketləri ifadə edir. Nitq etiketi isə əşyavilik ifadə edən etiketlərdən fərqlənir.

Nitq etiketləri dilin müxtəlif səviyyələrində reallaşır: 1) leksik və frazeoloji səviyyədə - görüşəndək; 2) qrammatik səviyyədə - Sənə demək istəyirəm? Saat neçədir?; 3) üslubi səviyyədə - evfemizmlərdən istifadə - Allah rəhmət eləsin. 4) intonasiya səviyyəsində - nəzakətli, mədəni intonasiya - rica edirəm, qapını bağlayın! 5) orfoepik səviyyədə - Salam-əleyküm-salam. 6) kommunikativ səviyyədə - anacan, babacan.

Nitq etiketi formulu - sözün,

frazanın və sabit ifadələrin elə müəyyənliyidir ki, danışmaq üçün 3 mərhələ keçir: 1) nitq başlanır (təbrik, salam, salamlaşmaq, tanışlıq, 2) əsas hissə, 3) nitq başa çatır.

Nitq etiketi həmişə adresatı istiqamətləndirir. Qarşıdakına Sən və ya Siz deyərək müraciət etmək. Sən forması mədəni əlaqədə formal xarakter daşımır, ikincidə isə göründüyü kimi, hörmət əlaməti vardır.

Əlaqə, qarşılıqlı münasibətin müəyyən olunmuş yeri nitq etiketinin işlənməsinə şərait yaradır: işgüzar məsləhət, müzakirə, teatr, axşam yeməyi, gənclər gecəsi, toplantı.

Hər bir xalqda, millətdə özünə-məxsus etiket normaları formalaşır. Gerçəkləşən etiket normaları hər bir mədəni-dil qrupunda fərqli çalarları ilə çıxış edir.

Nitq etiketlərində müasirlik əsas şərtlərdəndir. Köhnə nitq ənənələri zaman keçdikcə yeniləşir, müasir dünyada, ən çox da şəhər mədəniyyətində informasiya və postindustrial cəmiyyətdə nitq mədəniyyəti münasibətləri, əlaqələri köklü şəkildə dəyişir, bu dəyişməyə dini və mifoloji inam, sosial iyerarxiyalar öz təsirini göstərir. Nitq etiketi norması

müasir dünyada praktik məqsəd daşıyır, uğurlu danışıq, kommunikasiya aktı inkişaf edir, adresata hörmət, onun inamını, simpatiyasını qazanma, ünsiyyət üçün təntənəli iqlim yaratmaq tələb olunur.

Nitq etiketi bir neçə cəhətdən özünü doğrultmalıdır: Birincisi, xalqın dil-nitq fəaliyyətinin nəticəsində qərarlaşmış spesifik ifadələr yığını meydana olmalıdır. İkincisi, həmin ifadələr yığını necəliyi dil kollektivinin üzvlərinə, o cümlədən danışan və dinləyənlə məlum olmalıdır. Üçüncüsü, nitq etiketi ifadələrinin gözlənməsi və pozulması hallarını müəyyən edən qaydalar (nəyi demək olar və nəyi demək olmaz; necə demək olar və necə demək olmaz) mövcud olmalıdır. Dördüncüsü, nitq etiketləri, ifadələrinin konkret nitq şəraitləri ilə bağlı olduğunu başa düşmək zərurəti işləməlidir.

Gördüyümüz kimi, nitq etiketi geniş mənada linqvistik pragmatikanın ümumi problematikası ilə bağlıdır və pragmatik-qvistik tədqiqatlar istiqamətində araşdırılmalıdır. Pragmatikada kommunikasiya aktına kommunikantların bu və ya digər məqsədlərə nail olması nöqtəyindən baxılır. Deyim ayrılıqda yox, məhz həmin məqsədlərin kontekstində qavranılmalıdır. Məsələn, "Sizin saatınız var?" sualı saatın neçə olduğunu öyrənmək məqsədini güdür. Buna görə saatı demədən "Bəli, var" cavabı konteksti nəzərə almır və nəticədə nitq etiketi tələblərini pozur. Yaxud "Burada nə baş verir?" sualı (xüsusilə müəyyən kontekstdə) baş verənlərdən narazılığı bildirə bilər.

Nitq etiketinin başlıca dil funksiyaları aşağıdakılardır: 1. Əlaqə yaratma funksiyası danışan həmsöhbətin diqqətini

cəlb etdiyi, onu məlumatın qəbul edilməsinə hazırladığı zaman nitq aktlarında təzahür edir. Məsələn: Kimi görürəm? Sən hara, bura hara? 2. Apelyativ funksiya. Məsələn: Qardaş! Bağışlayın, Nizami küçəsinə necə getmək olar? 3. Konativ funksiya nəzakət anlayışı ilə sıx bağlıdır. 4. Volyuntativ funksiya, yəni həmsöhbətinə iradəsini bildirmə, ona təsiretmə funksiyası. Xahiş, dəvət etmə, icazə, məsləhət, təklif situasiyalarında nitq etiketində təzahür edir. Məsələn: Buyurun. Zəhmət olmasa, keçin. 5. Emotiv funksiya emosiyaların, hisslərin, insana münasibətin ifadəsi ilə bağlıdır. Məsələn: Sizi görməyimə şadam. Məmnun oldum.

Nitq etiketlərinin təhlili göstərir ki, onların hər biri mürəkkəb bir prosesdir və özünəməxsus səciyyəvi xüsusiyyətlərə malikdir.

"Ən parlaq etiket nişanəsi" [2, 104] olan müraciət aşağıdakı kommunikasiya funksiyalarını daşıyır: həmsöhbətlər arasında əlaqənin yaradılması və adresatın diqqətinin cəlb edilməsi. Müraciətlər kommunikasiya aktının ən sabit, fəal formalarının birində – dialoqda özünü göstərir və ilk növbədə sosial-ictimai münasibətləri əks etdirir. Ünsiyyət prosesində kommunikasiya aktının iştirakçıları şəraitin səciyyəsinə, kommunikantların əlamətlərindən (cins, yaş, ictimai vəziyyət, qohumluq və ya tanışlıq əlaqələri və s.) asılı olaraq, yəni kimin, nə zaman, harada, kiminlə danışmasından asılı olaraq müəyyən müraciətlərdən istifadə edirlər.

Müraciət etiketlərində "Siz" əvəzliyi rəsmi nəzakətliyi bildirir və aşağıdakı hallarda işlənir: 1. tanış olmayan, yaxud az tanış olan adresata müraciətdə; 2.

rəsmi ünsiyyət şəraitində; 3. adresatla son dərəcə nəzakətli, ehtiyatla davrandıqda; 4. eyni səviyyəli və özündən böyük (yaşına, mövqeyinə görə) adresata müraciətdə.

"Sən" əvəzliyi aşağıdakı hallarda istifadə edilir: 1. tanış adresata müraciətdə; 2. qeyri-rəsmi ünsiyyət şəraitində; 3. adresatla dost, məhrəm münasibətdə olduqda; 4. eyni səviyyəli və özündən kiçik (yaşına, mövqeyinə görə) adresata müraciətdə [2, 39].

Diqqəti cəlb etmək üçün aşağıdakı formullardan istifadə olunur:

- Bağışlayın.

- Üzr istəyirəm.

"Bağışlayın" etiketi tanış olmayan adamdan nəyisə soruşmaq, nəyəyə aydınlıq gətirmək və s. üçün edilən müraciət formalarından biridir. Bu formadan, məsələn, avtobusdan düşərkən, teatrdə öz yerinə keçərkən istifadə olunur.

Gündəlik həyatımızda tez-tez qarşılaşdığımız situasiyalardan biri də üzristəmədir. Həmin situasiyada "üzr istəyirəm", "bağışlayın" kimi ifadələr geniş işləklilik dairəsinə malikdir. Əgər üzr istəmək üçün səbəb çox ciddidirsə, üzr istəyənlə şəxs "çox üzr istəyirəm", "lütfən, bağışlayın", "Allah xatirinə, üzr istəyirəm", "Siz Allah, bağışlayın" və s. bu kimi kəlmələrdən istifadə edir.

"Bağışlayın", "mümkünsə, bağışlayın" formulları həmçinin müsahibə müraciət formalarıdır. Bunlar, əsasən, nəzakətli xahiş və sualla məhdudlaşdırılır. Məsələn, "Bağışlayın, deyə bilərsiniz, saat neçədir?"

Beləliklə, müxtəlif situasiyalarda nitq etiketlərindən istifadə zamanı kommunikantların arasındakı qarşılıqlı

əlaqə, onların sosial vəziyyəti, yaşı, təhsili və s. nəzərə alınır; gündəlik ünsiyyət təcrübəsində dil formalarının transformasiyalarından maksimum dərəcədə istifadə olunur.

Elə müraciət formaları da var ki, onlardan müxtəlif auditoriyalarda, mitinqdə və insanlara qrup şəklində müraciət olunan digər yerlərdə istifadə olunur. Bu zaman bir çox hallarda müraciət bildirən sözlərə əziz, hörmətli, möhtərəm və s. bu kimi təyinat artırılır. Məsələn: xanımlar və bəylər, dostlar, əziz dostlar, hörmətli konfrans iştirakçıları, əziz tələbələr, möhtərəm qonaqlar və s. nitq etiketlərindən istifadə norma daxilindədir.

Etiket bir neçə növə ayrılır, bunlardan əsasları aşağıdakılardır:

- xalq danışıq etiketi - vətəndaşların bir-biri ilə ünsiyyət zamanı gözlədikləri qaydaların, ənənə və şərtliliklərin məcmusu;

- saray etiketi - saraylarda monarxlar tərəfindən təyin olunmuş, kəskin reqlamentləşdirilmiş qaydalar və davranış formaları;

- diplomatik etiket - müxtəlif diplomatik qəbullarda, görüş və danışıqlarda diplomat və digər rəsmi şəxslərin bir-biri ilə davranış qaydaları;

- hərbi etiket - hərbi xidmətçilərin bütün fəaliyyət sahələrindəki davranış normaları, orduda ümumi qəbul olunmuş qaydalar.

Diplomatik, hərbi və ümumi vətəndaş etiketlərinin əksər qaydaları üst-üstə düşür. Bunlar arasındakı fərq etiket qaydalarının diplomatlar tərəfindən gözlənilməsinə böyük əhəmiyyət verilməsindən ibarətdir. Onlar tərəfindən bu qaydaların pozulması ölkənin nü-

fuzuna və ya onun rəsmi nümayəndəsinə zərər vura bilər. Bu da dövlətlərarası qarşılıqlı münasibətlərin mürəkkəbləşməsinə səbəb ola bilər.

Nitq etiketi geniş mənada linqvistik pragmatikanın ümumi problemi ilə birləşir və pragmatik linqvistik sahəsində öyrənilməlidir. Pragmatik cəhətdən dil kommunikasiyası aktına kommunikasiyanın iştirakçılarının müxtəlif məqsədlərə nail olması baxımından yanaşılır. İfadəyə ayrıca yox, bu məqsədlərin konteksti baxımından yanaşılır. Məsələn: «Saatınız yoxdur?» - deyə sual verdikdə saatin neçə olmasını soruşmaq nəzərdə tutulur. Ona görə də bu suala qarşı «Bəli, var» - cavabı (saatin neçə olmasını göstərmədikdə) kontekstdən uzaqlaşmadan xəbər verir, nitq etiketi tələbləri pozulur.

Və yaxud: «Burada nə baş verir?» - sualı (xüsusən müəyyən kontekstdə) baş verənlərə qarşı narazılıq hissəyə işarə olub, etiketi poza bilər.

Nitq etiketinə, xüsusən mövcud mədəniyyətdə qəbul edilmiş günah, şikayət, birinin dərdinə şərik olma və s. bildirən ifadələr aiddir. Belə ki, bəzi mədəniyyətlərdən çətinlik və problemlərdən şikayət etmək etiket kimi qəbul edilir, digərləri isə - yox.

Nitq etiketi konkret mənada etiket münasibətlərində istifadə olunan dil vasitələri sistemidir. Bu sistemin elementləri dilin müxtəlif səviyyələrində reallaşır.

Nitq etiketi universaliləri ehtiva edir - müxtəlif dillərdə istifadə olunur, bəzi hallarda tərcümə olunur, kəlkə kimi təqdim olunur. Məsələn: alman dilində - «auf wiedersehen», rus dilində - «до свидания». Ancaq əksər etiket formaları ənənəvidir, milli köklərə malikdir: «sağ

ol», (Azərbaycan dilində), «spasibo», «xəranı təbə qospod» (rus dilində).

Nitq etiketinin tanışlıq, salamlama, xudafizləşmə, üzrxahlıq, minnətdarlıq, xahiş, imtina, razılaşma, kompliment, təbrik və digər janrların leksik-semantik, leksik-qrammatik xüsusiyyətlərinin araşdırılması da əhəmiyyətlidir.

Nitq etiketi sferasına müəyyən cəmiyyətdə qəbul edilmiş normalar çərçivəsində şikayəti, təqsiri, kədəri, tərif, təəssüf bildirmək formaları da daxildir. Məsələn, bəzi xalqlarda öz problemini başqalarına danışmaq mənfi səciyyəyə daşır. Nitq etiketinə dilin səviyyələrindən asılı olaraq, əsasən, aşağıdakılar aiddir: 1. Leksika və frazeologiya səviyyəsində xüsusi sözlər, sabit birləşmələr, xüsusi müraciət formaları. 2. Qrammatik səviyyədə: hörmət mənasında cəm şəkilçisindən istifadə edilməsi. Əmr cümlələri əvəzinə sual cümlələrinin işlədilməsi. 3. Üslub səviyyəsində: savadlı və mədəni nitq, tabulardan istifadə etməmək. 4. İntonasiya səviyyəsində: hörməti ifadə edən intonasiya. 5. Orfoepiya səviyyəsində: sözün qəbul edilmiş mədəni formasından istifadə etmək. 6. Nitqin kommunikativ təşkili səviyyəsində: başqasının sözünü kəsməmək, başqalarının söhbətinə qarışmamaq.

Nitq etiketi, ümumiyyətlə, etiketin sosial anlayışları ilə bağlı olub, konkret nitq aktında hansısa ünsiyyət registrinin seçilməsində tənzimləyici rol oynayır. İnsan cəmiyyəti verbal ünsiyyət yaratmaq, bu ünsiyyətin qarşılıqlı hörmət şəraitində başlanması, davam etməsi və bitməsi üçün kifayət qədər geniş dairəyə malik mərasim və formullar yaratmışdır. Bu formullar müəyyən normalara

söykənir. Norma dil sisteminin gerçəkləşdirilməsinin müəyyən dövr üçün cəmiyyət tərəfindən qəbul olunmuş doğru, düzgün formaların, variantların sosial şəraitdən asılı olaraq seçilməsini ehtiva edir. Norma anlayışı nitq davranışının təsviri və hörmət anlayışının təyininə mərkəzi anlayış, eləcə də çıxış nöqtəsidir [3, s.7-9].

Nitq etiketinin müxtəlif sferaları vardır. Məişət nitq etiketi başqa sferadakı nitq etiketlərindən fərqlənir. Müəyyən peşə sahəsində funksionallaşan nitq etiketi bu peşə sahəsinə mənsub nitq xüsusiyyətlərinə malik olur. İnsan cəmiyyəti inkişaf etdikcə, insanlar bir-birinə yaxınlaşdıqca, onların sosial mənsubluqdan asılı olmayaraq ünsiyyət prosesinə qoşulmasında məhdudiyətlər aradan götürülür. Nəticədə məişət nitq etiketi ümumi nitq etiketi kimi formalaşır [5].

Nitq etiketləri milli spesifikaya malikdir. Hər bir xalqın düzgün nitq əxlaqı, davranışı sistem yaradır. Azərbaycan cəmiyyətində xüsusi dəyərlərə malik-taktikalı, son dərəcə yumşaq, xoşroftar, xeyirxah, nəzakətli, səbirli, dözümlü, davamlı və s. nitq etiketləri formaları vardır. Həmin keyfiyyətlər öz əksini çoxsaylı atalar sözləri və məsəllərdə tapır, münasibətlərin, ünsiyyətin etik normaları ilə xarakterizə olunur. Məsələn, nə zaman soruşanda cavab ver, söz silahdır.

Taktika- bu etiket normadır, həmsöhbətdən tələb edir ki, aydın olmayan sualdan qaçmasın.

Hər hansı ünsiyyət aktının başlanğıc, əsas hissə və son hissəsi olur. Etikət formalarının texniki reallizasiyası prosesində bir sıra formullar yaranır: icazə verin sizinlə tanış olum; tanış olaq;

mən istəyirəm sizinlə tanış olum, gəl tanış olaq, mənim adım Fuaddır, mənim adım isə Ülkədir.

Bunlar rəsmi və qeyri-rəsmi formullardan ibarətdir:

A) rəsmi formullar: Salam; gün aydın!

B) qeyri-rəsmi formullar: Nə xəbər var, nə otar.

Etiket və etik normalar yazılı nitqlə bağlıdır: Hörmətli Prezidentimiz!

Nitq müraciətində ara, məsafə mühüm sosial vəziyyətlə bağlıdır.

Nitq etiketinə indi ictimai-siyasi sferada, kommunikasiya prosesində çox rast gəlmək olur. Nitq etiketi-sosial məsələ və milli özünəməxsusluğu ilə, düzgün nitq, davranış, düzgün hərəkət tərzilə nizama salınır.

Azərbaycan nitq etiketi kontaktqurucu funksiyaları yerinə yetirir və manipulyasiya strategiyasında istifadə olunur.

Azərbaycan nitq etiketlərinin tipik situasiyada tipik vasitələri vardır. Bu vasitələr kommunikativ funksiyaları yerinə yetirir.

Azərbaycan nitq etiketləri - kommunikativ-nitq sistemində milli spesifik əxlaq, davranış tərzidir, harmoniyaya istiqamətlənmiş, kompleksiz insan münasibətləridir.

Nitq etiketi formalarından istifadənin amilləri: bəzi situasiya tipləri ilə əlaqədardır (rəsmi, qeyri-rəsmi, yarırrəsmi). Situasiya tiplərinə tanışlığın dərəcəsi, insanların bir-birinə münasibəti, danışqda iştirakçıların cəmiyyəti də təsir göstərir.

Nitq etiketinin əsasında nitq formulları dayanır,- bunlar davranış, əxlaq xüsusiyyətlərindən ibarətdir. Nitq etiketi formulları 3 əsas qrupa ayrılır: 1)

başlangıç, 2) orta, 3) son. Nitq davranışı sferaları: sosial - məişət, sosial - mədəni, elmi – tədris, ictimai-siyasi, rəsmi işgüzar sahələrdə fəaliyyət göstərir. Məsələn, telefonda danışmaq 3-5 dəqiqə olmalıdır. Amma adam var 45-50 dəqiqə danışır, qarşıdakını yorur.

Nitq etiketi ifadələri fransız üslubiyatçısı Ş.Balli tərəfindən sosial simvolizm adlandırılan xüsusiyyətə malikdir. O, yazırdı: "... elə bil nitq hadisələri adətən işlənildiyi həmin mühitin və həmin şəraitin qoxusunu canına çəkir. Necə ki, hər hansı bir adət, yaxud geyim detallı sosial vəziyyətin işarələri ola bilər, sosial mühit haqqında təsəvvür yarada bilər, eləcə də nitq faktları, hətta ilk görünüşdə ən əhəmiyyətsiz – məsələn, hər hansı bir söz, ibarə, texniki termin, ədəbi ifadə, hətta hər hansı bir tələffüz xüsusiyyəti müəyyən qrupun adət və yaşayış tərzinin elementi kimi dərk edilə bilər; təki bu faktlar həmin qrupda yayılmış olsun və digərlərində çox az işlədilsin. Beləliklə, onlar həmin qrupun yaşayış təzi, yaxud fəaliyyət formaları haqqında şüurda simvolik təsəvvür yarada bilər" [3, s.99].

Yeni dövr etiketinin vətəni XIX əsrin İtaliyası hesab olunur. Rusiyada hazırda başa düşdüyümüz mənada etiketin yaranması və inkişafı I Pyotrun dövrü ilə əlaqələndirilir. Şərqdə də lap qədimdən dərin zəka sahibləri, dövrünün tanınmış ictimai xadimləri, maarifçilər, şairlər etika ilə bağlı fikir söyləyərkən danışmaq etikası, nəzakətli hərəkət və nitq məsələlərinə toxunmuşlar. "Hələ erkən orta əsrlər dövründə Birininin, Əbu Əli İbn Sınanın, Əbu Nəsr Farabinin, Sədi Şirazinin əsərləri, daha sonralar Ruminin "Məsnəvi"si, Füzulinin "Divan"ı, "Kəlilə

və Dimnə", "Qabusnamə" kimi əxlaqi-mənəvi dəyərli əsərlərdə nəzakətli danışmaq və hərəkətlərdən də bəhs olunmuşdur" [1, s.208]. "Dədə Qorqud" dastanlarında da insanların mənəvi-əxlaqi keyfiyyətləri, etik davranışı ilə bağlı maraqlı faktlar mövcuddur. Burada xüsusilə o dövr üçün səciyyəvi olan müraciət formaları diqqəti cəlb edir. Onları nitq etiketinin ilk rüşeymləri hesab etmək olar. Yuxarıda qeyd olunan müəlliflərin əsərləri isə etika ilə bağlı məsələlərə, etik normalara həsr olunmuş, nitq etiketinin qayda və prinsiplərinə ünsiyyət etikası ilə əlaqədar toxunulmuşdur. Sonrakı dövrlərdə də bu ənənə davam etmiş, XIX-XX əsr Azərbaycan ədəblərinin əsərlərində bu səpkidə fikirlər öz əksini tapmışdır. Xüsusi etiket qaydalarının, normalarının tərtibi, hansı nitq davranışının, nitq formullarının norma, hansıların normalardan kənar hesab edilməsinə maraqlı son dövrlərdə (XX əsrin sonları, XXI əsrin əvvəlləri) yaranmışdır.

Nitq etiketindən danışarkən onun etikaya münasibətinə aydınlıq gətirmək lazım gəlir. Çünki çox vaxt bu iki məfhum bir-biri ilə qarışdırılır. Fəlsəfə elminin əxlaq və mənəviyyat qaydalarını tədqiq edən bir sahəsi olan etikanı cəmiyyətdə özünü tərbiyəli aparmaq qaydalarını əks etdirən etikətlə qarışdırmaq olmaz. Doğrudur, etiketin, o cümlədən nitq etiketinin etika məsələləri ilə bağlı cəhətləri var. Etiketin mahiyyətini təşkil edən tərbiyəlilik, nəzakətlik, ədəb-ərkanı gözləmə, həmsöhbətə hörmət etik xarakterə malikdir. Bu xüsusiyyətlər cəmiyyət tərəfindən "yaxşı" və "əxlaqi" kimi dəyərləndirilir.

N.İ. Formanovskaya görə, "nitq etiketi nitq davranışını tənzimləyən qaydalar, ictimaiyyət tərəfindən həmsöhbətlər arasında ünsiyyət yaratmaq, ünsiyyəti seçilmiş tonallıqla davam etdirmək və yarıda kəsmək üçün qəbul olunmuş və qabaqcadan yazılmış milli spesifik stereotip və sabit ünsiyyət formullarıdır" [3, s.3].

Etiket anlayışı cəmiyyətdə qəbul olunmuş nəzakətlik və ədəb qaydaları sistemində daxil olan davranış normalarıdır. Müasir etiket formaları qədim dövrdən indiyədək praktiki olaraq bütün xalqların adət və ənənələrini öz üzərində daşıyır [1, s.26]. Bu davranış qaydaları öz-özlüyündə ümumdür, lakin bunlar yalnız müəyyən bir cəmiyyətin nümayəndələri tərəfindən deyil, müasir dünyada mövcud olan ən müxtəlif sosial-siyasi sistemlərin nümayəndələri tərəfindən də gözlənilir. Hər bir xalqın nümayəndələri etikətə mənsub olduqları ölkənin ictimai-siyasi quruluşu, özünün milli psixologiyası, milli adət və ənənələri ilə şərtlənən düzəliş və əlavələr edir.

Müasir dövrdə davranış etiketinin tərkib hissəsi kimi nitq etiketinin volyuntiv funksiyasının aydınlaşdırılmasına da xüsusi diqqət verilir. Bu funksiya nitq aktında iştirak edən tərəflərdən birinin digərinə münasibətdə öz iradəsini ifadə etməsi ilə bağlıdır. Nitq prosesində xahiş, dəvət, təklif, məsləhət və bir sıra digər

subyektiv iradi xüsusiyyətlərin ortaya çıxması özünü daim göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev A.S. Nitq mədəniyyəti və nəfəslik məharəti haqqında. Bakı, 1978.
2. Məmmədov M.B. Ana dili və nitq mədəniyyəti məsələləri. Bakı, 2004.
3. Формановская Н.И. Русский речевой этикет. М., 1983.
4. Стернин И.А. Русский речевой этикет. Воронеж, 1996.
5. Сəmədova K.T. Nitq davranışının milli – mədəni xüsusiyyətləri. Namiz. diss. Avtoreferatı. B., 1996.
6. Соколова В.В. Культура речи и культура общения. М., 1995.

РЕЗЮМЕ

Культурные в речевые этикетные

В этой статье говорится об уровне современности в речевых этикетах. Здесь рассказывается о языковых функциях речевых этикетов. Автор показывает формулы современных этикетов, дает примеры. Указываются типы этикетов. В типичных ситуациях азербайджанских речевых этикетов есть типичные средства. Эти средства осуществляют коммуникативную функцию.

SUMMARY

Cultural speech etiquette

In this article the speech etiquettes are dealt with from the point of view of contemporaneity. The language functions are spoken about in the article as well. The formulas of the modern etiquette are presented, the examples are given. The types of the etiquette are studied. There exist typical means in the typical situations of the Azerbaijan speech etiquettes. These means carry out communicative function.

MƏKTƏBLƏRDƏ METODİK XİDMƏTİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

Ədalət HÜSEYNOV,

Ağcabədi RTŞ-nin metodist, metodist-müəllim, qabaqcıl maarif xadimi,
qızıl qələm mükafatı laureatı, Azərbaycan Jurnalistlər Birliyinin üzvü

Açar sözlər: metodiki xidmət, rayon, metodkabineti, məktəbdaxili, məktəblərarası, metodbirləşmələr, açıq dərslər, müasir təlim texnologiyasının tətbiqi.

Ключевые слова: методические обслуживания, методкабинет района, внутришкольный, межшкольный методобъединения, открытые уроки, применение современной учебной технологии.

Key words: methodical service, regions methodcabinet (study), schoolinternal, schooexternals methodcombinations, open lessons, using of modern lesson technology.

Məqalədə məktəblərdə metodiki xidmətin təkmilləşdirilməsi yolları araşdırılıb. Bunun üçün zəngin təcrübəyə istinad edilib. Müasir təlim texnologiyalarının (fəal/interaktiv təlimin) dərslərdə tətbiq edilməsində həmin təcrübənin əhəmiyyəti nümunə və faktlarla açıqlanıb.

Beləliklə, məqalədən çıxan ideya, nəticə bundan ibarətdir ki, hər bir müəllim mütləq olaraq öz elmi, pedaqoji, psixoloji və metodiki biliklərini təkmilləşdirməlidir. Çünki bunlar dərslər prosesində müəllimin yüksək nailiyyətlər qazanmağında əsas və başlıca yer tutur.

Son illərdə təhsil müəssisələrinə böyük diqqət və qayğı göstərilir. Məktəblərdə təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün şərait yaradılır. İndi başlıca vəzifə bu şəraitdən maksimum dərəcədə istifadə edərək təlim prosesində daha böyük nailiyyətlər qazanmaqdır.

Təhsilin inkişafında bir çox əsas və başlıca meyarlar var. Bu meyarların içərisində müəllim xüsusi yer tutur. Çünki məktəbin tərəqqisi və təhsilalanların hərtərəfli inkişafına yiyələnməsi müəllimlərin pedaqoji məharəti ilə bağlıdır. Aparılan müşahidələr və təcrübələr onu göstərir ki, həqiqətən də məktəblərdə müəllim, şagird üçün hər cür şərait yaradılsa da müasir biliklərə yiyələnmənin səriştəli, peşəkar

təhsilvərənlər olmadıqda onun nəticəsi yüksək səviyyəyə qalxa bilmir. Məhz elə buna görə də hər bir təhsilvərənlər mütləq yolu ilə daim öz elmi-nəzəri, pedaqoji, psixoloji və metodiki biliklərini artırmağı həyatın, dövrün tələbi olduğunu bilməlidir. Görkəmli şəxslər, bədii söz ustaları şəxsi mütləq yolu ilə dahilik zirvəsinə yüksəlmişlər. Qabaqcıl müəllimlər də məhz şəxsi təhsil yolu ilə zəngin biliklərə yiyələnmişlər. Bunun nəticəsində onlar təhsilin səviyyəsini yüksəldə bilməmişdilər. Məhz elə bunun nəticəsində də qabaqcıl müəllimlər şagird, valideyn və pedaqoji ictimaiyyətin dərin rəğbətini qazanmışlar.

Məktəblərdə təlim prosesinə kompleks yanaşmaq günün aktual problemlərindəndir. Bu kompleks yanaşmanın içərisində müəllimlərə yüksək səviyyədə metodik xidmətin göstərilməsi önəmli yer tutur. Təcrübədən məlumdur ki, bu mühüm məsələ, əsasən 3 istiqamətdə yerinə yetirilir: rayon metodkabineti, məktəbdaxili və məktəblərarası. Qeyd edilən metodiki formalar bu və ya digər dərəcədə bir-biri ilə sıx bağlıdır. Həmin metodik formaların məktəblərdə vaxtli-vaxtında tələb olunan səviyyədə təşkili, keçirilməsi məktəblərdə metodiki xidmətin get-gedə təkmilləşməsində mühüm rol oynayır. Lakin bu xidmətin daha yüksək səviyyədə təşkili

bilavasitə məktəb və metodbirləşmə rəhbərlərinin fəaliyyəti ilə əlaqədardır. Onlar rayon metodkabinetinin müdiri və metodistlərlə daim sıx əlaqə saxlamalı, müəllimlərin metodik köməyə, yardımı olan ehtiyaclarını vaxtında aradan qaldırmağa söy göstərməlidirlər. Bu belə olduqda məktəblərdə metodiki xidmətin, eləcə də təhsilvərənlərin peşəkarlıq, səriştəlik səviyyəsi daha da yüksəlir. Bu da nəticədə qarşıya qoyulmuş problemin vaxtında həll edilməsində əhəmiyyətli yer tutur.

Bu da bir məlum həqiqətdir ki, hər fənnin, metodikanın öz səciyyəvi xüsusiyyətləri vardır. Buna görə onların (fənn və metodikanın) üsul və vasitələri də müxtəlifdir. Çoxillik pedaqoji təcrübəmdən məlumdur ki, ədəbiyyat müəllimləri pedaqoji və metodiki kitablarda göstəriləndiyi kimi, əsasən aşağıdakı məsələlərin müzakirəsinə daha böyük üstünlük verirlər:

1. Təqvim-tematik (yanmillik) planın tərtibi və müzakirəsi.
2. Qabaqcıl təcrübənin öyrənilməsi və yayılması.
3. Pedaqoji, metodiki yeniliklərlə təhsilvərənlərin tanış edilməsi.
4. Elmi-metodik seminarların, konfransların keçirilməsi.
5. Açıq dərslərin qrafikinin tərtibi və onun keçirilməsi və s.

Yuxarıda qeyd etdiklərimiz məktəblərdə metodiki xidmətin təkmilləşdirilməsində müəllim və məktəb rəhbərlərinin fəaliyyətinə həlledici rol oynayır. Bunu bir aha görkəmli təhsilşünas alimlərin – Ə.Ağayevin, A.Hasənovun müştərək yazdıqları "Pedaqogika" kitabında göstərdikləri kimi "... problem məsələləri müzakirə etmək, müəllimləri elm, metodika, pedaqogika və psixologiyanın yeni nailiyyətləri ilə tanış etmək vacibdir. Qabaqcıl təcrübə məktəblərində müəllimlərin müxtəlif mövzularda dərsləri dinləyir, müzakirə edir, yeni ədəbiyyatla tanış olur, təcrübə mübadiləsi aparırlar. Belə yaradıcı əməkdaşlıq yalnız müəllimlərin

deyil, həm də məktəb rəhbərlərinin təkmilləşməsinə şərait yaradır" (3) kəlamları da sübut edir. İndi əsas məsələ məktəblərdə metodiki xidmətin bu istiqamətdə təşkil edilməsi olduqca zəruridir.

Məktəblərdə metodiki xidməti daha da yaxşılaşdırmaq üçün vaxtli-vaxtında monitorinqlər aparılmalıdır. Bu zaman monitorinqin komponentləri-məlumatların toplanması, təhlili, görülən tədbirlər araşdırılmalı, lazımı nəticə çıxarılmalıdır. Belə olan halda heç bir qabaqcıl müəllim çətinliklərlə qarşılaşmır. Bu baxımdan M.F.Axundov adına Ağcabədi şəhər 3 saylı məktəblisində Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədris edən respublikamızın əməkdar müəllimi Zəhra İbrahimovanın fəal(interaktiv) təlim üsulu ilə keçdiyi açıq dərslərdən aşağıda gətirdiyimiz nümunə yuxarıda qeyd etdiklərimizə əyani sübutdur. O, X sinifdə Q.Zakirin həyat və yaradıcılıq yolunu tədris edərkən onu fəal(interaktiv) təlimin tələblərinə əsaslanaraq aşağıdakı kimi planlaşdırmışdır:

1. Mövzu: şairin həyatı, yaradıcılıq yolu.
2. Məqsəd: a) sənətkarın necə bir həyat yolu keçməsinə şagirdlərə müşahidə etdirmək və özləri üçün müəyyən bir nəticə çıxarmalarına şərait yaratmaq, b) şairin yaşayış-yaratdığı dövr və mühitin real təsvirini vermək, c) onun nəyə görə vətən, millət, xalq yolunda acınacaqlı, faciəli günlər yaşadığını şagirdlərə çatdırmaq, d) şagirdlərin təfəkkürünün, mənəvi aləminin inkişaf etdirilməsi qayğısına qalmaq.

İnteqrasiya: Azərbaycan tarixi.

İş forması: qruplarla iş.

İş üsulu: beyin həmləsi (əqli hücum), BİBÖ, "açar sözləri".

Dərsin tipi: induktiv.

Resurslar (təchizat): Q.Zakirin şəkli, dərslik, iş vərəqi.

Dərsin mərhələləri:

1. Sınıfın təşkili və ev tapşırıqlarının yoxlanılması.

2. Motivasiya.

3. Tədqiqatın aparılması.
4. Məlumat mübadiləsi.
5. Məlumatın müzakirəsi və təşkili.
6. Nəticələrin çıxarılması.
7. Yaradıcı tətbiqetmə.
8. Refleksiya və ev tapşırıqlarının verilməsi.

Müəllim dərslərin gedişi zamanı fəal (interaktiv) təlimin mərhələlərində ardıcılığı (motivasiya mərhələsi) gözləməklə yeni öyrəniləcək mövzunun tapılmasına şagirdləri istiqamətləndirmək üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə etdi. Belə önəmli vasitələrdən biri onun simvollarından – şəkil, şeir parçası, açar sözlərdən, şagirdlərin məlum biliklərindən istifadə etməsidir. Müəllim şairin lövhədə asılmış şəklinin altındakı aşağıdakı şeir parçası ilə şagirdlərin diqqətini cəlb etdi:

Rahi müsibətdə keçmişəm candan,
Müxənnətdir qorxan bir qaşığı qandan!
Ehtiyatım yoxdur paşadan, xandan,
Analar doğubdur şiri-nər məni!

Müəllim yuxarıda qeyd etdiyimiz vasitələrdən istifadə edərək mövzunun adını müəyyənləşdirməyi şagirdlərə tapşırırdı və onun (mövzunun) dəqiq adını lövhəyə yazdı. Sonra o, şagirdlərə şeirə münasibət bildirməyi təklif etdi. Şeirə münasibət bildirən şagirdlər artıq dərk etdilər ki, şair dövründə müəyyən problemlərlə qarşılaşıb. Lakin bu çətinliklər onu qorxutmamış, heç kimdən, heç nədən çəkindirməmişdir. Hətta o, haqq, ədalət yolundan çəkinməyəcəyini, heç kəsdən ehtiyacı olmadığını, qorxmadığını və mərdliyi ilə qürur duyduğunu da şeirində qabarıq şəkildə təəzün etmişdir.

Sənətkar haqqında şagirdlərin əvvəlki illərdə təsəvvürləri olduğu üçün müəllim həmin təsəvvürləri aşkara çıxaran kiçik müsahibə təşkil etdi. Apardığı müsahibə dərslərin sənəkarlığını daha da artırdı. Eyni zamanda müəllim şagirdlərə rol, xüsusiyyətlər, əhəmiyyət, üstünlüklər, əlaqə, səciyyə, amillər və s. kimi açar sözlərdən istifadə etməklə onları fəallaşdırdı. Belə ki onlar

həmin açar sözlərə istinad edərək aşağıdakı sualları qurmağa nail oldular:

1. Zakirin ədəbiyyat tariximizdə rolu nədən ibarətdir?
2. Onun həyat və yaradıcılığına xas olan hansı xüsusiyyətlər var?
3. Zakirin bədii irsinin bizim üçün əhəmiyyəti nədən ibarətdir?
4. Şairin irsinin üstünlükləri barədə nə demək olar?

Müəllim dərslərin prosesində şagirdləri hər an fəallaşdırmağı diqqət mərkəzində saxladı. O, bunun üçün beyin həmləsi ("əqli hücum") təlim üsulundan məharətlə istifadə etdi. Bu da nəticədə şagirdlərdə formalaşmış (iti düşünmək, hazırcavablıq və s.) bacarıq və vərdisləri daha da möhkəmləndirdi. Onun dərslərinin maraqlı, aktual görünən tərəflərindən biri də BİBÖ üsulundan səmərəli və yerində istifadə etməsi oldu.

Müəllim tədqiqatın aparılması üçün şagirdlərə ayırdığı vaxt bitdikdən sonra məlumat mübadiləsi mərhələsinə keçdi. O hər qrup liderinə ayrı-ayrılıqda 2 dəqiqə vaxt ayırdı. Bu vaxt ərzində onlar tədqiqatın nəticələri ilə digər yoldaşlarını tanış etdilər. Hətta müəllim şərait yaratdı ki, şagirdlər lazım gələrsə təqdimatla bağlı qrup liderlərinə suallar da versinlər. Liderlərə suallar verildi. Sonra təqdimatlara ümumi qiymət verməklə yekunlaşdırıldı.

Zəncir halqaları kimi bir-biri ilə sıx bağlı olan fəal (interaktiv) təlimdə keçilən dərslərin mərhələlərini müəllim yüksək səviyyədə əlaqələndirirdi. Bu da istər-istəməz dərslərin daha maraqlı keçməsinə səbəb oldu. Müəllim növbəti mərhələyə keçid aldı. Bu məlumatın müzakirəsi və təşkili mərhələsidir. Burada müəllim təqdimatlarda əksini tapan məlumatların müzakirəsini həyata keçirməyi ön plana çəkdi. Qruplarla birlikdə ümumiləşmə həyata keçirdi. Artıq şagirdlər belə bir qənaətə gəldilər ki, Q. Zakir acınacaqlı bir həyat yolu keçsə də ədəbiyyatımızı zənginləşdirmişdir.

Beləliklə, müəllim dərslərin sonrakı

mərhələlərində, yəni nəticələrin çıxarılması, yaradıcı tətbiqetmə, refleksiya və ev tapşırıqlarının verilməsində yüksək peşəkarlıq, səriştəlilik nümayiş etdirərək dərslərin nümunəvi keçməsinə nail oldu. O, şagirdlərə evdə araşdırmanı davam etdirmək üçün aşağıdakı tapşırıqları verdi:

1. X. sinif ədəbiyyat dərslərində ev işi kimi nəzərdə tutulan sualların cavablarını yazılı qeydlər əsasında təqdimatla hazırlaşsınlar.

2. İnternet vasitəsilə Zakirin dostları, düşmənləri, yaxın qohumları, hansı bəy nəslinə mənsub olması. Onun uşaqlıq illəri Qarabağın qanlı-qadalı illərinə düşməsi, Ağa Məhəmməd Şah Qacarın Şuşaya hücum etməsi və Şuşanın bugünkü həyatı, haqsızlıqlarla bağlı onun kimlərə şikayət etməsi, ərizələrinə necə münasibət bildirməsi, görkəmli şəxslərin şairin əsərlərinə verdikləri qiymət və satirlərində Qarabağ toponimlərinin toplanması haqqında araşdırmaların aparılması.

Beləliklə, rayonumuzun tanınmış müəllimi Zəhra xanım İbrahimovanın açıq dərsləri bir daha göstərdi ki, o, zəngin elmi-nəzəri, pedaqoji, psixoloji, metodiki biliklərə mükəmməl yiyələnmişdir. Müəllimin təlim prosesində qazandığı nailiyyətlər də məhz bunlarla bağlıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. Azərbaycan məktəbi, 2013, № 5
2. "Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası" və təhsildə metodik xidmət. Bakı, 2015
3. Ağayev Ə., Həsənov A. Pedaqogika. Bakı, 2007
4. Qasımzadə F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: Maarif, 1966
5. Zakir Q. seçilmiş əsərləri. Bakı:

Avrasiya Press, 2005

6. Aranlı M., Yusifova C. Kurikulum, metodika və məntiq testləri. Bakı: Nərgiz, 2016.
7. Əliyev S., Həsənov B., Mustafayeva A. X siniflər üçün ədəbiyyat. Bakı, 2017.
8. Əliyev S., Həsənov B., Mustafayeva A. X siniflər üçün ədəbiyyat (metodik vəsait). Bakı, 2017.

РЕЗЮМЕ

Способы улучшения методологических служб в школах

В статье были исследованы способы улучшения методологических служб в школах. Для этого был ссылок к богатому опыту. Применение технологии современной обучению активной (интерактивной) обучении на уроках, значимость этих опыт было объявлено примерами и фактами.

Таким образом, результат, идея исходящей из этой статьи заключается в том что, каждый учитель регулярно должен улучшить свои научные, педагогические, психологические и методологические навыки, потому что они играют основную и передовую роль к успеху в процессе обучения учителя.

SUMMARY

Way of improving methodic services in schools

Ways of improving methodic services in schools were researched in the article/ It was referred to rich experience. Using technology of modern study (active/interactive study) at the lessons importance of this experience was declared with examples and facts.

So the result and idea going from this article concludes that every teacher must improve his scientific pedagogical psychological and methodic abilities regularly because they play main and essential role to achieve success in the educational process of the teacher.

OMONİMLƏR VƏ ONLARIN ÇOXMƏNALI SÖZLƏRDƏN FƏRQİ

Tərlan HƏSƏNOVA,

Bakı şəhəri 287 nömrəli Zəkalar İseylinin müəllimi

Tədrisdə yeni pedaqoji texnologiyaların işlənilib hazırlanması və bu texnologiyaların tətbiqi əsas problemlərdən biridir. Müasir dərs uşaqlarda yaradıcı təxəyyülün inkişaf etdirməyi və dərs prosesində qarşılıqlı əlaqə zəminində şagirdləri fəallaşdırmağı qarşıya məqsəd qoyur, eyni zamanda, şagirdlərdə müəyyən bacarıq və vərdisləri formalaşdırır. Buna görə də dərisdə idraki müstəqilliyə xidmət göstərən problemli suallara, düşündürücü məsələlərə xüsusi yer verilməlidir. Bir neçə nümunəyə nəzər salaq.

Mövzu: "Leksika" bölməsindən omonimlər və onların çoxmənalı sözlərdən fərqi", dərisdə qarşıya qoyulan məqsəd isə şagirdlərin çoxmənalı sözlərlə bağlı keçdiklərini təkmilləşdirmək və omonimlər haqqında məlumat verərək onları fərqləndirməyi mənim-sətməkdir.

Bunun üçün onlar fərdi olaraq və qruplar şəklində çalışacaq, dərs əqli hücum, suallar və müzakirələr, işgüzar səs-küy şəraitində keçiriləcək.

Təchizat: V sinif üçün Azərbaycan dili dərslisi, omonimlər lüğəti, əyani vəsaitlər, şəkillər, testlərdir.

Omonimlər səslənən,
Eyni sözdür, kəlmədir.
Amma elə bilmə ki,
Mənalari eynidir.

Şeirdə işlənəndə
Deyini gözəl edir.
Aşıqlar bu sözlərə
Cinas qalığı deyir.

Omonim sözlərlə şagirdlər hələ ibtidai siniflərdə tanış olmuşlar. Lakin bu leksik anlayış haqqında nəzəri biliyə V sinifdə yiyələnirlər. Məktəb təcrübəsi göstərir ki, şagirdlər omonim sözün ifadə etdiyi bütün mənalari müstəqil müəyyonlaşdırə bilmir, müəllimin köməyinə böyük ehtiyac hiss edirlər. Odur ki, omonim anlayışını izah edərək mümkün qədər həmin omonimlərin aid olduğı əşyalar və ya bu əşyaların şəkilləri nümayiş etdirilsə, şagirdlər omonimlərin mənasını tez başa düşər, onların ifadə etdiyi anlayışların birini digərindən asanlıqla fərqləndirə bilərlər.

Aydınır ki, şagirdlər əyləncəli oyunlara daha çox maraq göstərirlər. Çünki burada uşağı maraqlandıran, onun zehni fəallığına təsir edən şəkillər, sxem və cədvəllər, müəyyən məqsəd daşıyan tapmacə və atalar sözləri, əyləncəli suallar və s. məsələlər öz əksini tapır. Bu tapşırıqlar şagirdlərin məntiqi təfəkkürünün inkişafına müsbət təsir göstərir, onlarda təhlil etmək, müqayisə aparmaq, ümumiləşdirmək və s. bacarıqların formalaşmasına səbəb olur.

Dərs prosesini suallsız təsəvvür etmək mümkün deyil. Bu məqsədlə dərsi "Mənalı sözlər" adlanan oyunla başlayırıam.

Aparıcı oyuna bu sualları daxil edir:

- Yerini peyki.
- Yer qazmaq üçün istifadə olunan alət.
- Ev quşlarından birinin adı.

Aparıcı sualı oxuyur və oyunçulardan birinin adını çağırır. Fikirləşmək üçün 30 saniyə vaxt verir. Əgər oyunçu bu müddət ərzində suala cavab verməzsə, oyundan çıxarılır. Suallar qurtarına qədər oyun davam etdirilir. Bir oyunçu bir neçə suala cavab verə bilər. Belə halda o daha çox xal toplayır və oyunun qalibi sayılır. Sualların cavabı yazı taxtasında qeyd olunur. Omonim sözlər müəyyən olunduqdan sonra ikinci mənalari üzərində əlavə oyun keçirilir. Hər komandaya 4 dəqiqə vaxt verilir.

- Ağacın yoğun budağı.
- Çalğı alətlərindən birinin adı.
- Kiçik dalğaya nə deyirlər?
- Hər hansı bir əsərdə haqqında danışılan müəyyən şəxs.
- Axşam yeməyinin adı.
- İlin bir fəslinin adı.
- Sözlün əsas hissəsinin adı.

Sualların cavabı: ay, bel, qaz, qol, saz, ləpə, surət, şam, yay, kök.

Məlumdur ki, omonim sözlər başqa-başqa mənalari bildirsə də, onlar eyni cür yazılır.

Məsələn:

- əqrəb1 (saatda vaxtı göstərən dəmir mil)
- əqrəb2 (zəhərli həşərat növündən biri)
- kök1 (ağacın rıışəsi) kök4 (vəziyyət, şəkil, forma)
- kök2 (kefi yüksək olan) kök5 (yağlı)
- kök3 (sözlün mənalı, dəyişməyən hissəsi) kök6 (nəsil, qohum-əqrəba)
- Kök 7 sözlünün digər bir mənasını (yerkökü, uzunsov sarı

bitki) isə tapmacanı cavablandıraraq müəyyən edirlər.

- Yer altda tapmacayam,
- Ucu biz yarmaçayam.
- Yox başım, yox bədənim,
- Mən tək birə qıçayam.
- Hamı bilir dadımı,
- Tapın görək adımı?

Lakin dilimizdə elə sözlərə də təsadüf olunur ki, onların bəziləri eyni cür tələffüz olunur, lakin başqa cür yazılır. Belə sözlər paronim adlanır. Məsələn: sənət, sənəd.

Bəziləri də eyni cür yazılır, ancaq müxtəlif cür tələffüz olunur: Ay sarı dimdi'k,

Çox durma di'mdik.

Bi'ldir dedim ki,

Hər kəsə bildi'r.

Vurğu fərqi olan bu sözlərə isə omoqraf deyilir. Buna görə də omonimlər haqqında məlumat verərkən sözlərin yazılışı və tələffüzünə əsaslanmaq da vacib sayılır.

Omonimləri fərqləndirmək üçün onlardan yeni söz yaratmaq mümkün olub-olmadığına fikir verilməlidir. Eyni səs tərkibli sözdən yeni söz yaratmaq mümkün olursa, demək, o, omonim sözdür. Məsələn: bağ (ip, kəndir)- bağ (meyvə ağaclarının əkilədiyi yer) omonimlərini götürək. Birinci sözdən bağlamaq, bağlı və s., ikincidən isə bağban, bağça və s. sözlərini düzəltmək olur.

Dildə bəzən də elə sözlər işlənilir ki, onların omonim mənalərini müəyyonlaşdırəmək çətinlik yaradır və ya şagirdin digər məna haqqında heç anlayışı olmur.

Lüğətdəki bir sıra sözlərə müraciət edək:

üzük1 - barmağa keçirilən bəzək əşyası

üzük2 - əldən düşmüş, yorğun (O, üzük adamlar kimi davranırdı.)

azad1 - başqasından asılı olmayan, sərbəst

azad2 - bərk oduncaqlı ağac növü

qızılca1 - səpki (xəstəlik)

qızılca2 - meyvə.

ütü1 - paltarı qaydaya salan alət

ütü2- isti, bürkü

Verilən nümunələrdəki birinci izahat şagirdlərin əksəriyyəti üçün aydın olacaq, ikinci izahatı isə, yaqın ki, bir çoxları sərbəst müəyyənləşdirə bilməyəcəklər. Bunun üçün də dərslər prosesində omonimlər lüğətindən istifadə etsək, həm dərslər maraqlı keçər, həm də şagirdlərin lüğət ehtiyatlarını zənginləşdirmiş olarıq.

Başqa bir ayləncəli tapşırıqta müraciət edərkən

Çən - yol, yaz, qaz
Sözlərindən
Nə çox, nə də az –
Düz on birini
Omonim kimi
Tez sırala, yaz.

çən	məyicələri saxlamaq üçün böyük qab
	duman
yol	gediş-gəliş üçün yer
	vəsitə, bənzər
	didəndirmək
	dəfə, kərə
yaz	ilim fəsilərindən birinin adı
	iş görmək
qaz	ördəyə bənzər, lakin ondan böyük, əti yeyilən su quşu
	maddə, fiziki cisim
	hər hansı bir alətlə torpağı oymaq

Sözün omonim mənalrı həm eyni nitq hissəsinə, həm də müxtəlif nitq hissələrinə aid ola bilər. Məsələn:

Sarı → rəngin adı-sifət
→ hərəkət (sarımaq)-feil
→ tərəf, doğru mənasında-qoşma

Bel → bədənin ortası, qurşaq bağlanan yeri-İsim
→ uzun saplı qazma aləti-İsim

Çoxmənalı sözlər isə eyni nitq hissəsinə aid olur. Bu, o deməkdir ki, sözün ilkin, dominant mənası nitq hissəsinə görə isimdirsə, o biri törəmə mənalrı da – mənə çalarları da isim olmalıdır. Məsələn:

insanın gəminin ayaqqabının

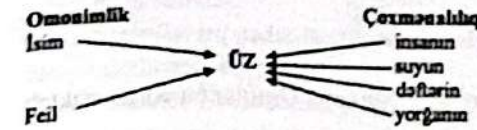
Bundan başqa, omonim sözlər yalnız həqiqi mənaya malik olduğu halda, çoxmənalı sözlər daha çox məcazi mənə daşıyır.

Çoxmənalı sözlərin,
Biri əsasdır, əsas,
Əsas mənalı o söz,
Heç vaxt məcazi olmaz.

Qızıldan olsa payız,
Bu, məcazi mənədir.
Qızıl üzük taxsalar,
Bu, həqiqi mənədir.

Dilimizdə həm omonimlik, həm də çoxmənalılıq keyfiyyətinə malik olan bir sıra

sözlər var. Bunlara kök, dil, qol, yol, at, üz və s. misal göstərmək olar. Lövhdədə "ÜZ" sözünü yazıram və şagirdlərə onun mənalrı üzərində işləməyi tapşırıram.

Şagirdlər çoxmənalı sözlərdə mənalrı bir-biri ilə bağlı olduğunu, əsas mənadən tam uzaqlaşmadığını, omonimlərin isə tamamilə fərqli, uzaq mənalrı daşdığını müəyyən edirlər.

Çoxmənalı sözlərlə bağlı deyilən fikri şagirdlərə yaxşı mənimsətmək üçün bir şeir üzərində iş aparırıq.

GÖZLƏR

Bilirsənmi göz nədir?
Bu balaca söz nədir?
Heyvan gözü, quş gözü
Baxmaq üçün, görmək üçün
Düzəldiblər bu sözü.
Səhərin də gözü var
Günəşlə bir açılar.
Bulağın da gözü var
Tutulsa, o quruyar.
Yaqın ki, sən görmüsən
Təkgözlü, ikigözlü,
Çoxgözlü pəncərələr.
Bu gözlərdən görünür
Bizim dağlar, dərələr.
Şkafın da, stolun da,
Mənzilin də gözü var.
Kimin belə sözü var?

(T.Elçin)

Şeiri oxuyandan sonra şagirdlər mətdən çoxmənalı sözləri tapıb, sxem şəklinə yazır və sözlərin hamısının isim olduğunu müəyyən edirlər.

Yuxarıdakı tapşırıqda "YOL" sözünün omonim variantlarının izahını vermişdik. Yəni ədəbi nümunəyə müraciət edirəm:

-Yollar dünyada çoxdur,
Sayı-hesabı yoxdur.
Bostan yolu, bağ yolu,

Aran yolu, dağ yolu...

Bir yol var ki, dünyada

Onu getmirsən hədəd,

Həmişə düşür yada

Qoca olana qədr.

Şeirdə daha hansı yoldan söhbət getdiyini soruşuram. Uşaqlar bu yolun məktəb yolu olduğunu söyləyirlər.

Aydınlaşdırın ki, "YOL" sözü həm də çoxmənalı söz kimi işlənir.

Daha sonra test tapşırıqlarına müraciət edirik.

1. Həm çoxmənalılıq, həm də omonimlik xüsusiyyəti daşıyan sözlər hansı sıradadır?

A) sağ, ağız, ayaq

B) qol, kök, dil

C) divan, bel, bar

D) üz, ürək, təyyarə

E) qol, qanad, yurd

Doğru cavabın B variantı olduğunu müəyyənləşdirdikdən sonra şagirdlər fikirlərini sübut edirlər.

SÖZ	OMONİMLİK	ÇOXMƏNALILIQ
qol	imza	ağacın qolu
	bədən ürvi	çayın qolu
kök	vağlı	ağacın kökü
	verikökü	sözün kökü
dil	ağızda olan çoxmənalı ot parçası	qarmonun dili
	ünsiyyət vasitəsi	aynaqabının dili

2. Cümləni tamamlayın.

Omonimlər çoxmənalı sözlərdən fərqli olaraq, ...

A) yazılışı və deyilişi müxtəlif olan sözlərdir.

B) tamamilə fərqli mənalar bildirir.

C) oxşar əşya, əlamət və ya hərəkəti bildirir.

D) fikri daha dəqiq ifadə etməkdə mühüm rol oynayır, nitqdə yersiz təkrarların qarşısını alır.

E) yalnız eyni nitq hissəsinə aid olur.

3. Çoxmənalı sözlər haqqında hansı fikir səhvdir?

A) Əsas mənə ilə bağlı olub, törəmə (məcazi) mənalarda işlənə bilən sözlərdir.

B) Daha çox isim, sifət və feillərdə müşahidə olunur.

C) Çoxmənalı sözlər müxtəlif nitq hissələrinə aid olan sözlərdir.

D) Çoxmənalılıq, əsasən, sözün məcazi mənada işlənməsi ilə yaranır.

E) Eyni söz həm çoxmənalı, həm də omonim kimi işlənə bilər.

Növbəti test tapşırığı da şagirdlər üçün çox maraqlıdır:

4. Hansı feil omonimdir?

A) sevmək

B) oxşamaq

C) qəhərlənmək

D) gəzmək

E) görünmək

Şagirdlər bir qədər müzakirə etdikdən sonra doğru cavabın B variantı olduğunu nümunələrlə izah edirlər.

Məsələn: Sevil nənəsinə çox oxşayır. (Bənzəmək)

Ana qızının ipək saçlarını oxşadı. (Əzizləmək)

Oxşamaq sözünün daha bir mənası ağı demək, dördinə şərək olduğunu bildirmək. Mövzunun şagirdlərin hafizəsində möhkəm iz salması məqsədilə dərsdə istifadə etdiyim bir neçə əyləncəli oyunu nəzərinizə çatdırıram:

Oxşarlıq

Bu oyunun köməyi ilə şagirdlər müqayisə etməyi, tutuşdurmağı öyrənir və çoxmənalı sözün mənə incəliklərini cümlə içərisində müəyyənləşdirməklə nitq vərdislərinə yiyələnirlər.

Aşağıdakı dörd çalışmanı qruplar arasında paylayıb hər bir çalışmanın icrasını üçün 3 dəqiqə vaxt ayırıram. Çalışmanın icrasını diqqətlə izləyir və nəticə haqqında şagirdlərə məlumat verirəm.

Çalışma 1. İnsanın bədən üzvlərindən qaş, göz, baş, üz, əl hansı mənalarda işlənir? Misal göstərin.

Nümunə: Qaş insana gözəllik verir. Üzüyü qaşına görə qiymətləndirirlər və s.

Çalışma 2. Rəng bildirən qara, ağ, göy sözlərinin əlavə mənalarını söyləyin.

Nümunə: Əziziyəm, göy bağlar,

Göy bağçalar, göy bağlar.

Gözəldə nə qaydadır,

Ağ buxağa, göy bağlar.

Çalışma 3. Dad bildirən şirin, acı, turş sözlərinin əlavə mənalarını söyləyin.

Nümunə: Acı söz qılıncdan itidir.

Çalışma 4. Hərəkət bildirən sərmək, dolmaq, keçmək, dolanmaq kimi sözlərin əlavə mənalarını şifahi söyləyin. Hər mənaya aid bur cümlə yazın.

Nümunə: keçmək (bir il) – keçmək (günahundan) – keçmək (yoldan) – keçmək (kəç) – keçmək (dövrən) və s.

OX

Aparıcı yazı taxtasında doqquz ox şəkli çəkir. Qarşısında omonim sözlər yazır.

Oyunçular həmin sözlərin işlənmə məqamlarını müəyyənləşdirirlər.

=>bal => biz => qaş

=>bağ =>sarı =>sağ

=>yaz => yay =>göy

Aparıcı oyunun ikinci gedişini belə aparır. Bağ sözünü deyib oyunçulardan birinin adını çəkir. Həmin oyunçu bağ omoniminə aid cümlələr qurub söyləyir. Düzgün cavab üçün bir xal verilir.

Oyunun üçüncü gedişində aparıcı belə bir sualla oyunçulara müraciət edir:

-Tərkibində həmin sözlərdən olan atalar sözü, şeir, tapmaca və bayatılardan

hansılarını bilirsiniz?

Aparıcı nümunə üçün birini söyləyir:

Bu dərsə uzun dərsə,

Getdikcə uzun dərsə.

İstərəm bir bağ salam,

Yar gələ, üzüm dərsə.

Hansı qrup çox nümunə versə, o, oyunun qalibi sayılır.

Dərsin sonunda hansı qrupun daha çox fəallıq nümayiş etdirdiyi müzakirə edilir, qiymətləndirmə aparılır, evə tapşırıq verilir.

ÇALIŞMA. Kök sözünün hansı cümlələrdə omonim, hansı cümlələrdə isə çoxmənalı söz kimi işləndiyini müəyyən edin.

1. Jenşenin kökündən qiymətli dərman hazırlanır.
2. Sözün kökü ayrılıqda məna bildirir.
3. Bu il bostanda xeyli kök əkməmişik.
4. Kök adam çox qaça bilməz, tez yorular.
5. Məsdər feillərin kökünə -maq, -mək şəkilçilərini artırmaqla düzəlir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin omonimlər lüğəti. Şərq-Qərb. Bakı, 2007.
2. H.Q. Hüseynov "Əyləncəli qrammatik oyunlar". Bakı, 1992.
3. Elbəy Maqsudov "Poetik-praktik Azərbaycan dili". Bakı, 2017.

OXU MATERIALLARI ÜZƏRİNDƏ DİL HADİSƏLƏRİNİN MÜŞAHİDƏSİNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Aysel ŞEYDAYEVA,
ADPU Quba Filialının tərbiyə işləri üzrə direktor müavini, doktorantı,
Balasultan MƏMMƏDOV,
müəllim

Açar sözlər: nitq, oxu, dil hadisələri, oxu vərdisləri, pedaqoji ustalıq, düşüncə.

Ключевые слова: речь, чтение, языковые мероприятия, навыки чтения, педагогическое мастерство, мысль.

Key words: speech, reading, language events, reading habits, pedagogical skills, thinking.

Dil və düşüncə, nitq və təfəkkür, söz və məhfum dialektik vəhdətdədir. Bu vəhdətin qanunauyğunluqlarını öyrənmək dili tədqiq etmək üçün vacibdir. Dili öyrənməyə anadan olan gündən başlayırıq.

Lakin dilin bir məhfum, qrammatik kateqoriya kimi öyrənilməsi ibtidai siniflərdə başlanılır. İbtidai təhsil cəmiyyətin inkişafında mühüm rolə malik olduğuna görə ilk elmi-pedaqoji təcrübələr bu bazada ümumiləşdirilmiş, ilk elmi-pedaqoji ideyalar onun məzmunu, metodları və təlim texnologiyalarının səmərəlilik səviyyəsində genişlənməsinə təsir göstərmişdir. Bu səbəbdən də ibtidai siniflərdə təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsi bilavasitə yuxarı siniflərə təsir göstərir, təlimin nəticəsinin uğurlu alınmasına xidmət edir.

İbtidai siniflərdə bu işin səmərəli təşkili şagirdlərin emosional və intellektual inkişafına, oxu materiallarının şüurlu mənimsənilməsinə güclü təsir göstərir. (9. səh 36).

Bu gün ümumtəhsil məktəblərində yeni informasiya texnologiyalarından istifadə zəruridir. Çünki mənimsəmə

səviyyəsi müxtəlif olan şagirdlərin təlim fəaliyyəti ilə bağlı imkanlarını üzə çıxarmaq, onları fəallaşdırmaq məqsədilə müxtəlif üsul və vasitələrdən səmərəli istifadə vacibdir.

Hazırda interaktiv qurğu və lövhələrdən, interaktiv sənəd kameralarından, planşetlərdən, proyektorlardan, maqnitofonlardan istifadə ibtidai təhsil müddətində çox tətbiq olunur, müəllimin fəaliyyətini asanlaşdırır, dərsin dinamik olmasına şərait yaradır, şagirdin diqqətini dərsə cəb edir, bacarıq və vərdislərini, qabiliyyətlərini inkişaf etdirir. Təbii ki dəyişən zamanın bugünkü mövqeyini nəzərə alaraq oxu prosesində də İKT-dən səmərəli istifadə edilməlidir.

Ümumilikdə oxu prosesi sözün səshərf tərkibinin təhlilindən başlanır. Bu təhlil nitq səsləri və onların hərflərlə ifadəsinin dərk olunmasıdır.

Ümumi danışmaq dilinin xüsusiyyətlərinin tədqiqi ədəbi dilin öyrənilməsi üçün də xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Fərdi ədəbi dil xüsusiyyətlərinə malik nitqin formalaşması prosesi də şagirdlərdə ibtidai siniflərdən başlayır. Bu səbəbdən də dilin qanunları, hadisələri, ədəbi dil xüsusiyyətlərini ibtidai sinif

materialları üzərində tədqiq etmək vacibdir.

Oxu materialları üzərində fonetik hadisələrin müşahidə edilməsi şagirdin oxu vərdişlərinə yiyələnmə prosesini düzgün qurmağa imkan verir. Odur ki, müəllim müşahidə zamanı həm də şagird nitqində, oxusunda düzgün tələffüz və fonetik hadisə xüsusiyyətini ayırd etməyi bacarmalıdır.

Şagird oxusunda dil hadisələrini müşahidə etmək məqsədilə evdə onların nənə və babalarının, valideynlərinin dilindən bəzi mətn, cümlə, söz nümunələrini yığmaları və sinifdə oxumaları tapşırıqlar:

1. Mən süzə gəlsəm, gürərsən!

2. Biz əvam fuğarayux, belə işləri annamarux.

3. Ay Əliqulu, bax mən sə: güzləməcəgəm ha, sə:r obaşdanna çixərsən, bildün?

4. Uruc kişidən urusxat almiyən adam bu həndəvərdən hiç və:də keçə bilmivardi.

5. Paccah ülkədə üzne bab-hamsinnən ağıllı nişanı axtaradi.

6. Ağ dunuv ağı qalsun,

Buxçada bağı qalsun.

Mənnən başqa yar süvsən,

Üzün duvaqlı qalsun.

Quba dialektinin lüğət tərkibində ədəbi dilimizin qədim dövrlərinə aid yazılı abidələrdə işlənən onlarca söz bu günə qədər sadalanmaqdadır. Məhz bu səbəbdən Quba məktəblərində təhsil alan şagirdlərin nitqində müxtəlif dil hadisələri olduqca qabarıq şəkildə özünü biruzə verir. Müşahidələrimizə əsasən bəzi nümunələrə baxaq:

Assimilyasiya-danışıq dilinə xas

olan assimilyasiya hadisəsi bir çox dialekt və şivələrdə olduğu kimi Quba dialektində də geniş yayılmış fonetik hadisələrdəndir. Bu hadisə təsir qüvvəsinə görə tam və yarımçıq, təsir istiqamətinə görə isə irəli və geri olur.

Tam irəli assimilyasiya-rl-rr-fikirləşdi-fikirəşdi, hazırlıq-hazırluğ; nn-cavanlıq-cavannuğ, uzunluq-uzunnuğ; nd-nn-başından-başunna, ixtalatlardan-söhbətlərdən; dl-dd-savadlı-savaddı; ld-ll-aldatmaq-allatmaq.

Hecə düşümü hadisəsi

Bu hadisə bir sıra dialekt və şivələrdə olduğu kimi, Quba dialektində də özünü göstərir; tökməyəcəm-tüküməcəgəm; yemirəm-yimnəm; dəqiqə-dəgə.

Ədəbi dildən fərqli olaraq Aşağı Xuc, Çartəpə, Xucbala kənd şivələrində və ümumiyyətlə Quba dialektində sözlərin əvvəlində, ortasında və axırında samitlərin (h,y,n,m, k,t,d,) artımına rast gəlirik. Hülməg-ilmək; Hindi-indi; İtləmək-yitləməg; Zəif-zayıf; Zirək-zirəng; Bəlkə-bəlkəm; Paltə-paltik.

Samitlərin artımı hadisəsi kimi düşümü hadisəsinə dialekt və şivələrdə, o cümlədən Quba dialektində geniş təsadüf olunmaqdadır:

* Sözü əvvəlində hürmək-ürməg,

hürək-ürək, yuxarı-uxarı

* Söz ortasında-milçək-miçəg, köhnə-künə, Teyyub-Tiyub

* Söz sonunda yoxdur-yuxdi, dəst-dəs, buzov-buzo

Quba dialektinin şivələrində saitlərin artımı hadisəsi də müəyyən yer tutur. Saitlər sözü əvvəlinə proteza, həm sözü ortasına epenteza artırıla bilər. stəkan-iskan, spor-ispör.

Dissimilyasiya danışıq dilinə xas olan hadisələrdən biridir. Bu hadisədə eyni cinsdən olan 2 səsdən biri həmin sözdən az və ya çox dərəcədə fərqlənən başqa bir səslə əvəz olunur, ya da tamamilə düşür. Dissimilyasiya da assimilyasiya hadisəsi kimi irəli və geri olur:

1. İrəli dissimilyasiyaya aid nümunə-R-l. Bu hadisə, adətən, özünü alınma sözlərdə göstərir: qaral-qərar, zərəl-zərər, qurtaldım-qurtardım.

2. Geri dissimilyasiyaya aid nümunə ç-ş qaşdı, keşdi, c-j ağajda, sajdə.

Və ya şagirdlərin dilindən bayatılara baxaq:

Məs giyibbar, məsi var,

Yaxada dügməsi var.

Dindirməgə quymadı

Bir zalum nənəsi var.

Bu nümunələrdən aydın olur ki, dialekt və şivələrdə müxtəlif dil hadisələri qabarıq şəkildə özünü büruzə verir, bu zaman isə məktəbdə şagirdlərin nitqində bir sıra ədəbi tələffüzdən fərqli danışıq müşahidə olunur. Ailədə və məktəbdənkənar cəmiyyətdə bu cür danışıqla əhatə olunan şagirdin nitqində ədəbi tələffüz normalarının gözlənilməsi, bu normalara uyğun nitq vərdişlərinin aşılanması müəllim üçün olduqca çətinlik törədir.

Ümumiyyətlə, məktəblərdə aparılan müşahidələrə əsaslanaraq deyə bilərik ki, bu gün ibtidai sinif şagirdlərinin oxuduqları materialları da dil hadisələrinin müşahidəsi üzərində iş lazımı

səviyyədə aparılmır. Bəzən bu dil hadisələri danışıq aktında nöqsanlar kimi qələmə verilir. Belə ki, ibtidai sinif şagirdlərinin oxuduqları bədii əsərlər, seyr etdikləri təbiət mənzərələrinin onlarda yaratdığı hiss və duyğuları, şahid olduqları hər hansı bir hadisəni ifadə etdikləri zaman dil hadisələrinə müraciət etməli olurlar. Bu zaman kənarından müşahidəçi müəllim ya dilçi onların nitqlərindəki bəzi nöqsanları aradan qaldırmağı tapşırır. Bu müəllimlər tərəfindən müşahidə olunan "nöqsanlar" isə, adətən, dildə oxu materialları üzərində müşahidə edilən dil hadisələri olur.

Bu hadisələrin öyrənilməsi, nitqimizdəki qüsurların aradan qaldırılmasına da yardımçı olur.

Məlumdur ki, nitq bəzi tələblərə cavab verməlidir. Nitq zəngin, məzmunlu, məntiqli, düzgün, aydın və anlaşılıq, dəqiq, ifadəli, səmimi, təmiz, təbii olmalıdır.

Müəllim dialekt və şivələrin təsirinin güclü olduğu yerlərdə tədrislə məşğul olarkən, öncə müşahidə aparmalı, daha sonra isə işini elə sistemli və ardıcıl qurmalıdır ki, şagird sabah müstəqil həyata atılarkən nitqində problemlə qarşılaşmasın, fikirlərini ədəbi tələffüz normalarına, nitq mədəniyyətinə uyğun ifadə edə bilsin.

Beləliklə, yuxarıdakıları nəzərdən keçirdikdə aşağıdakı nəticələrə gəlirik:

Dil hadisəsi

Dilimizdə işlənmə yeri

Dilimizdə işlənmə

dərəcəsi

Fonetik hadisələr

Fonetik hadisələr dilimizdə daha çox şifahi nitqdə özünü biruzə verir, dialekt və şivələrdə özünü göstərir

Digər hadisələrə nisbətən fonetik hadisələr haqqında müəllimlərin nəzəri məlumatları çoxdur və daha çox təsadüf olunan dil hadisələrindəndir.

Sintaktik hadisələr

Daha çox ədəbi-bədii əsərlərin dilində nəzərə çarpır. Yazılı nitqdə çox istifadə olunur. Şifahi nitqdə isə emosional danışmada biruzə verilir.

Daha az təsadüf olunan hadisələrdəndir.

Məhz bütün bunları nəzərə alaraq, oxu vərdişlərinin aşılanması sənədarli yollarını tapmaq üçün ümumtəhsil məktəblərində yeni pedaqoji və metodik yanaşmalar, yeni metodik düşüncə tərzini, habelə şagirdlərin nitqinin inkişafı üçün dil hadisələrinin daha dərinə tədqiqi vacibdir.

XÜLASƏ

Məqalədə oxu vərdişlərinin aşılanmasından danışılır. Oxu prosesi mürəkkəb prosesdir. Məhz bütün bunları nəzərə alaraq oxu vərdişlərinin aşılanmasının sənədarli yollarını tapmaq lazımdır. Bunun üçün isə, hər şeydən əvvəl, ümumtəhsil məktəblərində yeni pedaqoji və metodik yanaşmaların olması vacibdir. Ən önəmli isə ibtidai siniflərdə oxu materialları üzərində müşahidə apararkən əldə etdiyimiz üsulların tədqiqi və tətbiqidir.

РЕЗЮМЕ

Важность проведения наблюдения на речи

В статье говорится о преподавании навыков чтения. Процесс чтения является сложным процессом. Просто учитывая необходимость поиска эффективных путей стимулирования навыков чтения. Для этого, прежде всего, новые педагогические и методические подходы в средних школах являются важными. Самое главное, от начальных классов чтение материалов при проведении наблюдений по изучению и применению методов.

SUMMARY
The importance of conducting surveillance on speech

The article talks about the teaching of reading skills. The reading process is a complicated process. Just taking into account the need to find effective ways of encouraging reading habits. To do this, first of all, new pedagogical and methodological approaches in secondary schools is important. Most importantly, from the primary grades reading materials while conducting surveillance on the study and application of methods.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev A. *Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası*. Azərtədrisnəşr, 1964.
2. Adilov M.L., Verdiyeva Z.N. *Ağayeva F.M. İlahi dilçilik terminləri*. Maarif, 1989.
3. *Azərbaycan Respublikası ümumi təhsilin Konsepsiyası - Milli Kurikulumu*. Bakı, 2006.
4. *Azərbaycan dili və ədəbiyyat Metodika və təcrübə*. Müəllimlər üçün vəsait Bakı, 2005.
5. Mahmudov M. *Azərbaycanın Boloniya prosesinə daxil olmasının realığı çəvrilməsi*. Bakı, 2009.
6. N. Abdullayev, Z. Məmmədov. *Müəllimin nitq tədrisi*. Bakı, 2001.
7. N. Abdullayev, Z. Məmmədov. *Azərbaycan dili təlimində ifadəli nitq üzrə aparılan işlər*. Bakı, 1996.
8. Ə. Abdullayev. *Orfoqrafiya və orfoepiya təlimi məsələləri*. Bakı, 2008.
9. Kərimov Y.Ş. *Ana dilinin tədrisi metodikası*. Bakı, 2005.

MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİMİZİ ŞAĞIRDLARƏ ÖYRƏDƏK

Aygün ZEYNALOVA,

Goranboy rayon Dəlməmuadlı kənd tam orta məktəbli müəllimi

Müstəqil Azərbaycanın milli-mənəvi dəyərlərini qorumaq və onu bütün dünyada tanımaq üçün Heydər Əliyev Fondu çox böyük işlər görür. Milli-mənəvi dəyərlərimizi qorumaq, onları düzgün dəyərləndirmək sahəsində məktəblərin də üzərinə böyük vəzifələr düşür. Ədəbiyyat tədrisində bunun üçün böyük imkanlar vardır və bu imkanlardan sənədarli istifadə edilməlidir.

Azərbaycan klassik ədəbiyyatı mənəvi mədəniyyət tariximizin qızıl fondunu təşkil edir, şagirdləri mənəvi kamilləşdirir. Mənəviyyat insanların tarixən təşəkkül tapmış davranış normalarının məcmusudur. O da həqiqətdir ki, nəsilər bir-birini əvəz etdikcə mənəviyyat da yeni məzmun və forma kəsb edir. Müstəqillik, suverenlik yolunda inamla irəliləyən respublikamızın uğurlu inkişafı ilə gənə nəslin mənəvi tərbiyəsi, mənəvi irsimizin qorunması qırılmaz tellərlə bağlıdır. Ona görə də bu gün təlim-tərbiyə işində mənəvi keyfiyyətlərin tərbiyəsinə diqqət yetirmək, məktəblilər kamil mənəviyyata malik, çevik, işgüzar şəxsiyyətlər kimi yetişdirilməlidir. Bunun üçün ilk növbədə gənə nəsildə soy-kökünə hörmət hissi tərbiyə olunmalıdır. Bu məqsədlə Nizami, Nəsimi, Füzuli, Vəqif, Sabir, S. Vurğun, S. Rüstəm, R. Rza və başqa klassiklərin irsinə məhəbbət və sevgi ilə yanaşmaq hər bir müəllimin və şagirdin əsas vərdişi olmalıdır.

Hər bir müəllim bilməlidir ki, müstəqil respublikamızın taleyi, gələcəyi, tərəqqisi, bu gün parta arxasında oturan şagirdlərin tərbiyəsindən, onların mənəvi keyfiyyətlərindən çox asılıdır.

Vətənimizin gözəl bir gənəsi olan Gənədə dünyaya göz açan, elmlərin çoxundan xəbərdar olan, öz nəsihətləri ilə adamları xeyirxahlığa, yüksək mənəviyyata yiyələnməyə çağıran Nizami Gənəvinin tədrisində uşaqları maraqlandıran çoxlu suallar meydana çıxır və onların hər birinin üzərində dayanmaqla uşaqların mənəvi saflığına doğru irəliləməsinə rəvac verilmiş olur. Nizami poeziyasına bələd olduqca şagirdlər mənəviyyatca da kamilləşirlər. Nizamının dünya klassiklərinin ən yüksək zirvəsində qərar tutması ilə bağlı məlumatlar şagirdlərdə onun öz xalqı ilə bağlı milli qürur hissələrini daha da möhkəmləndirir. Uşaqlar Nizamının nəvələri, həmvətənləri olmaları ilə fəxr edirlər. Goranboylular fəxr edirlər ki, Nizamının məzarı onların cəmi bir neçə km-lik məsafəsindədir.

Dünya ədəbiyyatının korifeylərindən biri olan, türkdilli poeziyanın tacı sayılan, ölməz inciləri ilə ürəkləri fəth edən Füzulinin "Leyli və Məcnun" əsərində anasının Leyliyə nəsihəti gənə qızlarda saf, mənəvi duyğular yaradır, onlarda xalqımıza məxsus hissələr aşılayır. Müəllim bunun üstündən sadəcə təhlil edib keçməməlidir. Onun hər beytindəki

mənəvi şagirdlərə çatdırılmalı və onlarda Füzuli fenomeninə yüksək məhəbbət oyatmalıdır. Füzuli irsi müəllimlərə tədris prosesində mənəvi tərbiyə üzrə iş aparmağa geniş meydan verir. Təhsil alanlar tam əminliklə bilməlidirlər ki, Füzuli yaradıcılığı, Füzuli irsi son dərəcə nadir, qeyri-adi bir hadisədir. Şagirdlərə izah edilməlidir ki, Füzuli üçün elm də, din də, gözəllik də ilahi sevgi və məhəbbətin tərənnümü üçün bir vasitədir. Zamanın sınağından çıxmış mənəvi sərvətlər isə qorunmalı və bütün dünyaya tanıtılmalıdır. Burada müəllim Nizami məqbərəsi və Füzuli məqbərəsi haqqında məlumat verməli və Füzulinin məzarının acı taleyi ilə onları tanış etməlidir (Füzulinin Kərbəladakı məzarı sökülmüş, yeri dəyişdirilmişdir).

Şagirdlərin mənəvi tərbiyəsinə təsir göstərən başlıca amillərdən biri də ətrafındakıların milli-mənəvi dəyərlərə münasibətidir. Çünki şagirdin mənəvi tərbiyəsi onun mənəviyyətə kamilləşməsinə təşkil edir. Burada müəllimin şəxsi nümunəsi, xalqın mənəvi sərvətlərinə onun münasibəti də az rol oynamır. Şagird inanmalıdır ki, onun müəllimi həqiqətən xalqın mənəvi dəyərlərinin qorunmasına laqeyd deyildir. Burada müəllimin pedaqoji ustalığı, özünün dediyinə inamı da əhəmiyyətlidir. Son vaxtlar müxtəlif qəzetlərdə Azərbaycanın böyük satiriki Sabirə iradlar tutulur. "Qorxuram" şeiri misal gətirilir. Bunu qəzetlərdən, ara söhbətlərdən valideynlər də, uşaqlar da eşidirlər. Onda əsas öhdəlik müəllimin üzərində qalır. Burada müəllimin kəsərli sözünə ehtiyac yaranır. O öz sözünü deməlidir. Azərbaycan xalqının başını ucaldan C.Cabbarlı, S.Vurğun, S.Rüstəm,

R.Rza haqqında da belə əsası olmayan sözlər danışılır. Belə məsələlərə münasibətdə valideynlərin də qəti sözü əhəmiyyətli rol oynayır. Mən ziyalı ailədə böyümüşəm. Atam Zeynalov Əhməd Xanlar Pedaqoji Məktəbini, Azərbaycan Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsini bitirmişdir. Uzun müddət Salyan rayonunda müəllim, məktəb direktoru işləmişdir. Qırmızı Əmək Bayrağı, Şərəf nişanı ordeni almışdır. Azərbaycanın qabaqcıl maarif xadimidir. Klassikləri bizə o sevdirmişdir. Mənim də filoloq olmağıma o həvəs oyatmışdır. Atam böyük müəllimləri olan Mir Cəlal, M.Hüseynzadə, C.Xəndan, F.Hüseynov və başqalarından klassiklərə dair çoxlu məlumatlar eşitmişdi. Atamın dediklərinə dair bir haşiyə: 37-ci ilin repressiyası günlərində H.Cavid həbs olunanda iyunun 4-də səhər tezdən Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının partiya təşkilatı katibi Əli Vəliyev Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının sədri S.Vurğunun kabinetinə gəlir və Cavidin həbs olunduğunu ona xəbər verir. S.Vurğun iki əlli başını tutub susur. Sonra Əli Vəliyevə baxaraq, "Əli Qara oğlu, əgər Cavid dünən ölsəydi ona heykəl qoyulardı, bu gün isə ədəbiyyatımızda boşluq yarandı – Cavid boşluğu". Bəli bu boşluq ən azı 20 il davam etdi.

O illərdə böyük sənətkarların hamısının vəziyyəti dözülməz idi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində vəzifə tutan C.Cabbarlı 20-ci illərdə iki dəfə həbs olunmuşdu. Belə bir vəziyyətə düşən dramaturq "Almaz"ı, "Yaşar"ı yazmasaydı sağ qala bilərdimi? C.Cabbarlı bu əsərlərə qədər öz sözünü demiş, xalqına layiqli xidmət göstərmişdir. O, mədəniyyət aləminin fədakarlarından idi.

Dünyada elə şairlər, yazıçılar olub ki, onlar bir əsər yazmaqla məşhurlaşdılar. S.Rüstəm başqa heç nə yazmasaydı belə yalnız "Təbrizim" şeiri ilə əbədlilik qazana bilərdi. S.Vurğunun "Azərbaycan" şeiri Azərbaycanı tərənnüm edən, onu şöhrətləndirən gözəl poeziya nümunəsidir. Onun "26-lar" poemasında M.Ə.Rəsulzadəni tənqid etməsinə indi irad tutanlar bilmirlər ki, M.Ə.Rəsulzadə 1950-ci ildə bu şeirlə tanış olanda demişdir ki, əhsən, xalqım məni unutmamışdır. S.Vurğun başqa cür deyə bilməzdi. Poemada Rəsulzadə köməyə Türkiyəni çağırırdı. İndiki vaxtda bu çox böyük uzaqgörənlik kimi anlaşılır. Deməli, həqiqət öz yerini tapır. Şairlərimizin qədrini bilməliyik. Onlar bizim üçün tükənməz sərvət qoyub gediblər. Şagirdlərimizə də dövrün ictimai-siyasi vəziyyəti ilə bağlı halları izah etməliyik. S.Vurğunun "Vaqif" pyesində bəzi tarixi həqiqətlər təhrif olunub. Lakin bu bədii əsərdir, şair vəziyyəti xalqına yalnız bu yolla çatdırma bilməmişdir. O yeri gəldikcə buna işarə də etmişdir.

Mənəvi sərvətlərimiz ləkə götürməz, hamıya bəllidir ki, ermənilərin yerlə-yeksan etdiyi abidələr də bizim sərvətimizdir. Xalqımız onları da yaddaşında yaşadır. Zaman gələcək, onlar olduğu kimi bərpa olunacaqdır. Bugünkü Cocuq Mərcanlı əvvəlki Cocuq Mərcanlıdan daha gözəldi.

Müəllimlər bilməlidir ki, şagirdlər vaxtilə Con Lokkun dediyi kimi, "ağ lövhə" deyildir. Onlar mühakimə sahibi kimi püxtələşirlər. Ona görə də onlara mənəvi sərvətlərimizi dəyərləndirməyi öyrətməliyik, gözəl ədəbi nümunələrimizi sevməyi, mütaliə etməyi vərdiş etdirməliyik.

Sərhəd rayonu olan Goranboyun son 25 ili qəhrəmanlıqlarla doludur. Şagirdlər bununla fəxr etməlidir. Azərbaycanın hər bir guşəsi şagirdlər üçün əzizdir. Bütün bunların uğurlu həllinin başlıca vəzifəsi müəllimin üzərinə düşür. Mənəvi tərbiyə, mənəvi sərvətləri qorumaq hər bir dərslərin əsas qayəsi olmalıdır.

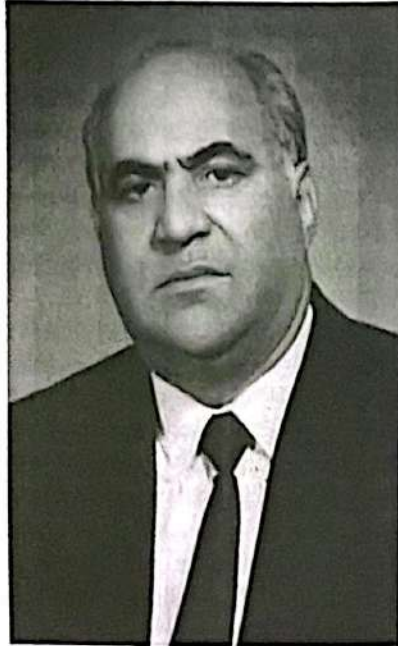
Yalnız daha çox say etməklə mənəvi tərbiyənin keyfiyyətini yüksəltmək olar. Deməli, əsas məsələ bu amillərə yanaşmağı bacarmaqdan, nəzəri və praktiki işlərin vəhdətinə nail olmaqdan ibarətdir. Bizdə bunun üçün hər cür şərait vardır.

Təcrübə göstərir ki, şagirdləri milli-mənəvi dəyərlərimizə daha çox maraqlandırır. Onlar xalqımızın qəhrəmanlıq səhifələri, böyük şəxsiyyətlərin həyatı, bədii əsər qəhrəmanlarının sonrakı taleyi ilə çox maraqlanırlar. Onlar Vətənimizə layiq olmaq üçün milli-mənəvi dəyərlərimizə dair zəngin məlumatlara yiyələnmişdirlər

ALİM ÖMRÜ

Vaqif İSRAFILOV,

ADPU-nun Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının dosenti

Afad Məhəmməd oğlu Qurbanov da belə dahi simalardan biri idi.

AMEA-nın müxbir üzvü, beynəlxalq akademiyaların akademiki, dünyanın bir sıra linqvistik və onomastik təşkilatlarının həqiqi və ya fəxri üzvü, əməkdar elm xadimi, Dövlət mükafatı laureatı, filologiya elmləri doktoru, professor Afad Qurbanov sadə kənd müəllimliyi və məktəb direktorluğundan başlayaraq uzun illər bütün qüvvə və bacarığını dilimizin hərtərəfli inkişafına və təbliğinə, yüksək ixtisaslı elmi-pedaqoji kadrların, alimlərin yetişməsinə həsr etmişdir. Onun həyat salnaməsinə nəzər yetirdikcə gözlərimiz önündə istedadlı bir linqvist-alim, fədakar müəllim, sözün əsl mənasında çox müdrik bir şəxsiyyət obrazı canlanır.

O, sadə orta məktəb müəllimliyindən Respublika Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvlüyünədək şərəfli, ləyaqətli bir ziyalı ömrü yaşamış, gələcək nəsillərə nümunə olan şəxsiyyət kimi həmişə qəlblərdə xatırlanacaqdır.

Afad Qurbanov güclü intellekt sahibi olmaqla bərabər, dilçiliyin bir sıra sahələrinin tədqiqatının əsasını qoyan, filoloji dilçilik məktəbi yaratmışdır. Onun tədqiqat sahəsi geniş və əhatəli olmuşdur. Türkoloji dilçiliyin elə bir sahəsi yoxdur ki, alimin orada münasibəti olmasın. Onun ali məktəbin filologiya fakültələri üçün hazırladığı dərsliklər, mono-

İnsan ömrü həqiqətən çox azdır. Ən uzun insan ömrü isə özündən sonra silinməz izlər qoyan, insanların qəlbində yaşayan dahi şəxsiyyətlərə məxsusdur. Bu cür insanlar dünyalarını dəyişsələr də özlərini insanların qəlblərində daima yaşadır, ucaldır, zaman keçdikcə nəcib, xeyirxah əməlləri və yüksək insani keyfiyyətləri ilə bir çoxlarının ideallarında əbədiləşirlər.

Türk dünyasında insanlığı, qətiyyəti, alimliyi ilə həmişə xatırlanan görkəmli dilçi, türkoloq, altayşünas, ana dilimizin keşikçisi, layiqli vətəndaş, ictimai xadim

qrafiyalar elmi yeniliyi, professionalığı ilə seçilərək müəllifin sərrast, dəqiq elmi təfəkküründən xəbər verir.

Afad Qurbanov orta məktəbi bitirdikdən sonra Tbilisi şəhərindəki A.S.Puşkin adına institutda təhsil almış, 1949-cu ildə Bakıya gələrək təhsilini V.I.Lenin adına APİ-də (hal-hazırda ADPU) davam etdirmişdir. Institutu fərqlənmə diplomu ilə bitirdiyinə görə mərhum professor A.Dəmirçizadə Institutun rektoruna təqdimat yazaraq onu ali məktəbdə saxlamağı xahiş etmişdir. Həmin təqdimatda qeyd olunmuşdur:

"A.Qurbanov oxuduğu müddətdə istər yazmış olduğu kurs işlərində, istərsə tələbə elmi dərnəklərindəki çıxış və məruzələrində özünün dilçilik elminə həvəskar olduğunu göstərmişdir. O, bu sahədə işləməyə, gələcəkdə yaxşı bir mütəxəssis ola biləcəyi ümidini verməkdədir". Lakin Aspiranturaya yer verilmədiyinə görə A.Qurbanov 1951-54-cü illərdə Gürcüstanın Başkeçid rayonunun Hamalı kənd orta məktəbində direktor işləmiş, 1955-ci ildə A.S.Puşkin adına Tbilisi Dövlət Pedaqoji Institutuna müəllim vəzifəsinə dəvət edilmişdir. 1956-cı ildə Bakıya qayıdaraq Pedaqoji Institutun Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının aspirantı olmuşdur. Aspiranturada oxumaqla bərabər Xarici Dillər Institutunda dərs demişdir. 1962-ci ildə namizədlik, 1968-ci ildə isə doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. Ömrünün bütün mənalı anlarını Pedaqoji universitetdə keçirərək müxtəlif vəzifələrdə çalışmaqqla bərabər, pedaqoji fəaliyyətini də şərəflə davam etdirmiş və tələbə, aspirant, müəllimlərin hörmətini qazanaraq daima zirvələrdə olmağı düşünmüşdür.

Afad Qurbanovun yaşadığı 80 illik

ömrünün 60 ili Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Institutu (hazırda ADPU) ilə bağlı olmuşdur. O, tələbəlikdən rektorluğa qədər uzun və şərəfli yol keçmişdir. A.Qurbanov Pedaqoji Institutda tələbə, aspirant, müəllim, dosent, professor, dekan müavini, on üç il dekan, otuz il kafedra müdiri, doqquz il rektor, habelə filologiya və pedaqogika üzrə müdafiə şurasının sədri vəzifəsində çalışmışdır.

Qeyd etdiyimiz kimi o, otuz il Azərbaycan dilçiliyi kafedrasına rəhbərlik etdiyi dövr ərzində öz biliyi, bacarığı, orjinal alimlik keyfiyyəti ilə həmişə fərqlənmiş, bacarıqlı işgüzar pedaqog kimi nümunə olmuş, kafedranın elmi potensialını artıraraq kafedranın nəzdində respublikada ilk dəfə Onomastik Elmi Mərkəz yaratmış, sonralar həmin mərkəz elmi-tədqiqat problemləri laboratoriyasına çevrilmişdir.

O da həqiqətdir ki, A.Qurbanovun rəhbərlik etdiyi kafedranın 9 əməkdaşı 10 il ərzində doktorluq dissertasiyaları müdafiə edərək filologiya elmləri doktoru elmi dərəcəsi və professor adına layiq görülmüşdür.

O, dekan işləyərkən çalışdığı dövrdə yüksək elmi təşkilatçılıq bacarığı ilə seçilərək fakültənin müxtəlif təltiflərə layiq görülməsinə və institutun keçici Qırmızı Bayraq almasına nail olmuşdur.

A.Qurbanov Pedaqoji Institutun rektoru olduğu zaman bu sahədə xüsusi təşkilatçılıq göstərərək, Pedaqoji Institutu tamamilə yenidən qurmuş, yeni kafedralar, fakültələr yaratmış, tədrisin keyfiyyətinə daim nəzarət edərək, çoxmərtəbəli tədris binasını inşa etdirmiş, yataqxanaları əsaslı təmir etdirmişdir. Həmin dövrdə Azərbaycan Pedaqoji Institutu nəinki Azərbaycanda, hətta bütün

SSRİ-də qabaqcıl təhsil müəssisələrindən birinə çevrilmişdir.

1982-ci ildə Azərbaycan KP Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi Heydər Əliyev cənabları Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunda olmuş, A.Qurbanovun gördüyü işləri yüksək qiymətləndirirək institutu Azərbaycan SSRİ-nin Rəyasət Heyətinin Fəxri Fərmanı ilə təltif etmiş və instituta Qırmızı Əmək Bayrağı ordeni vermişdir.

Ölkədə hərbi kadrların yetişdirilməsi işində də A.Qurbanovun böyük xidmətləri olmuşdur. 80-ci illərdə Ümummilli lider Heydər Əliyevin dəstəyi və məsləhəti ilə Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunda Qafqazda birinci, SSRİ-də dördüncü hərbi fakültə yaradılmışdır.

Afad Qurbanovun dilçilik problemlərinin təbliği ilə bağlı əvəzsiz xidmətləri vardır. O, vətənimizi və ana dilimizin şöhrətini ucaltdığı kimi, özü də alimliyin ən uca kamillik zirvəsinə qədər ucalmışdır.

Onun 1977-ci ildə çap etdirdiyi "Ümumi dilçilik" adlı dərsləri milli zəmində yazılmış ilk dərslər kimi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Afad Qurbanovun "Müasir Azərbaycan ədəbi dili" kitabı haqqında rus türkoloqu, SSRİ Elmlər Akademiyasının Sovet türkoloqları Komitəsinin sədri akademik A.Kononov demişdir: "Afad Qurbanovun kitabı yalnız Azərbaycan dilinin materiallarını deyil, həm də başqa türk dillərinin materiallarını əhatə edən mövzuları işıqlandırır".

Bu əsər MDB məkanında da yüksək qiymətləndirilmişdir. Leninqrad Dövlət Universitetinin professoru, ümumi dilçi-

lik sahəsində görkəmli mütəxəssis V.Ko-duxov əsərin elmi əhəmiyyəti barədə orjinal fikir söyləyərək müəllifin dilçilik sahəsindəki xidmətlərini xüsusi olaraq qeyd etmişdir.

Azərbaycan dilçiliyinin inkişafında, dilimizin tədqiq tarixinin araşdırılması sahəsində onun əvəzsiz xidmətləri vardır. Onun "Müasir Azərbaycan dilinə dair praktikum", "Müasir Azərbaycan ədəbi dili" kitabları geniş oxucu kütləsinin dərin hörmətini qazandığı üçün bir neçə dəfə təkrar nəşr olunmuşdur.

Unudulmaz türkoloq Afad Qurbanov dilçiliyin elə bir sahəsi yoxdur ki, o sahə ilə maraqlanmasın. O, bədi əsərlərin dilinin öyrənilməsi "Bədi mətnin linqvistik təhlili" əsəri ilə XX əsrin 70-ci illərində bu sahə ilə bağlı proqram və dərslər hazırlamışdır. Onun dilçilik tədqiqatında dialektoloji tədqiqatlar və üslubiyyət məsələləri xüsusi yer tutur. Tədqiqatçının 2001-ci ildə çap olunmuş "Cücəkənd şivəsi" və 2007-ci ildə nəşr olunmuş "Qərbi Azərbaycanın Cücəkənd şivəsi" kitablarında Cücəkəndin şivəsi təhlil olunaraq, aydın nümunələr əsasında araşdırma apararaq dil tariximiz üçün müfəssəl məlumat vermişdir.

Alimin 1992-ci ildə nəşr etdirdiyi "Dil və üslub" əsəri öz məzmunu ilə diqqəti xüsusi olaraq cəlb edir. Müəllif haqlı olaraq qeyd edir: "Fikrimcə, dil və üslub probleminin həlli üçün yalnız müasir dil materiallarının deyil, qədim dillərin, abidələrin, müxtəlif elmi dili, publisistik yazılı sənədlərin və eləcə də ayrı-ayrı tarixi mənbələrin üslubi əlamət və keyfiyyətləri də dərinləndirilməlidir. Bu əsərdə müəllif dil və üslub məsələlərinə geniş şəkildə toxunaraq, üs-

lubun geniş anlayış olub, bir sıra sahələrdə - musiqidə, rəssamlıqda, heykəltəraşlıqda, memarlıqda özünü göstərdiyini qeyd etmiş və üslub anlayışının müxtəlif çalarlı olmasının elmi izahını vermişdir.

Professor Afad Qurbanovun elmi yaradıcılığında nitq mədəniyyəti və dil tarixi məsələləri xüsusi olaraq qeyd olunmalıdır. İlk mətbu məqaləsi olan "Şagirdlərin şifahi və yazılı nitqindəki yerli şivə qalıqlarına qarşı mübarizə" 1956-cı il "Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi" jurnalının I buraxılışında dərc edilmişdir. Bütün zamanlarda bu məsələ onu dərin düşündürmüş; nəhayət, 1984-cü ildə "Afad müəllimin şəxsi təşəbbüsü ilə "Azərbaycan nitq məsələlərinə həsr olunmuş geniş elmi-nəzəri konfrans keçirilmişdir. Eyni zamanda XX əsrin 80-ci illərindən başlayaraq onun təşəbbüsü ilə Pedaqoji İnstitutda "Nitq mədəniyyətinin əsasları" xüsusi fənn kimi tədris olunmağa başlamışdır. Bu gün də Pedaqoji Universitetdə "Azərbaycan dili və müəllimin nitq mədəniyyəti" bütün fakültələrdə tədris olunur. Afad Qurbanov yazmışdır: "Nitq mədəniyyəti ilə bağlı olaraq hələ ki yekdil fikir yoxdur. Bəzən dilin ifadə vasitələrindən istifadə etməyi, bəzən yığcam, sərrast danışmağı nitq mədəniyyəti hesab edənlər, bəzən onu üslublarla əlaqədar olaraq şərh etməyə çalışanlar da olmuşdur. Lakin nitqdə yalnız düzgün üslubi fəqurlar işlətməklə nitq mədəniyyətinə nail olmaq mümkün ola bilməz!" O bu sahəni araşdırarkən iki cəhət-mədəni nitq üçün-düzgünlük və kamillik əsas olduğu fikrini söyləmişdir.

Professor Afad Qurbanovun elmi

yaradıcılıq yolu çox zəngindir. O, dil tarixi məsələlərdən danışarkən xüsusi olaraq qeyd edir ki, Azərbaycan dili tarixi dilçiliyimizin müstəqil bir sahəsi kimi nə qədər intensiv şəkildə inkişaf etsə də, müasir səviyyədə də bir sıra mühüm problemlər tam həll olunmamış qalır və həmin məsələlər müxtəlif konsepsiyalarda şərh olunmaqda davam edir.

Afad Qurbanovun fikrincə, "Dil tarixinin tədqiqi, məlum olduğu kimi, bir sıra zəncirvari məsələlərlə bağlıdır. Burada dilin təşəkkülü, inkişaf istiqamətləri və sair kimi vacib mövzuların ardıcıl və sistemli şəkildə kompleks araşdırılması nəzərdə tutulur.

Afad Qurbanov yazır: "Onomastikanın tədqiqi xalqın və onun dil tarixinin öyrənilməsi deməkdir".

Alimin bu sahədəki ən böyük uğuru 1988-ci ildə nəşr edilmiş və 1989-cu ildə Dövlət mükafatına layiq görülmüş "Azərbaycan dilinin onomalogiyası" adlı monoqrafiyasıdır. Əsərdə Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq onomastika problemləri elmi-nəzəri istiqamətdən təhlil edilmişdir. Bir qədər sonra "Dünyada türk adları" (2000), "Azərbaycanlı adları: uşağa necə ad seçməli" (1993), "Ad və insan" (2002), "Azərbaycanın adlar lüğəti" (2002), "Türk xalqlarında advermə ənənələri" (2002) və s. kimi kitabları və onomastikaya aid çoxsayda məqalələri çap olunmuşdur. Türk professor Xəlil Açıqgöz yazır: "Möhtərəm professor Afad Qurbanov illərdən bəri gözlədiyimiz türk və Azərbaycan onomastikasının nəzəri və əməli problemlərini böyük bir diqqətlə işləmişdir. Ona nə qədər təşəkkür etsək azdır. Kitabın qısa zamanda Türkiyə türkcəsilə nəşrini

təmənna edirik. Əsər ölkəmizdə də nəşr edilərsə, türk onomastik araşdırmaları daha aydın işıqlandırılar”.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetində Azərbaycan Onomastika Cəmiyyətinin və Onomastika Elmi Mərkəzinin yaradılması “Onomastika” elmi-onomastik jurnalın və 25 oktyabr Onomastika gününün təsis olunması, onomastika ilə bağlı on dörd elmi-nəzəri konfransın respublika səviyyəsində keçirilməsi də bilavasitə Afad müəllimin adı ilə bağlıdır. Onomastika məktəbinin bütün dünyada (ABŞ, Kanada, Finlandiya, Fransa, Belçika, Norveç, Türkiyə, Rusiya, İran və s.) məhz Afad Qurbanovun səyi və uzaqgörənliyi sayəsində olmuşdur.

Eyni zamanda, Afad Qurbanovun təşəbbüsü ilə sədr müavini olduğu SSRİ Elmlər Akademiyasının Sovet Türkoloqlar Komitəsinin tərkibində yaradılmış və onomastik araşdırmalar bütün SSRİ-nin türkdilli respublikalarında aparılmağa başlamışdır.

Afad Qurbanov Azərbaycan dilçiliyi

sahəsində elə bir ənənə qoyub getmişdir ki, bu ənənə hələ uzun illər boyu yaşayacaq və onu da yaşadacaqdır.

Bu yaxınlarda Afad Qurbanovun 90 illiyi ilə əlaqədar professor Əzizxan Tanrıverdinin “Türkologiyamızın Afad Qurbanovu” adlı 2018-ci ildə Türkiyədə nəşr olunmuş monoqrafiyasında ustadın keçdiyi həyat yolu geniş və əhatəli şəkildə araşdırılmışdır. Dağlar qədər əzəməti və ucalığı ilə yaddaşımızda qalmış Afad müəllim haqqında söz demək o qədər də asan deyil. Mən fəxr edirəm ki, Afad müəllimin həm tələbəsi və sonralar həmkarı olmuşam. Sizin yoxluğunuzu qəbul edə bilmirəm.

Ustadım, şəxsiyyətinə geniş hörmətlə yanaşdığım Afad müəllim səksən il ömür sürmüşdür. O, ömrünün bütün mənalı hissələrini xalqımızın təhsilinə həsr etmişdir. O, həqiqətən gözəl insan, bacarıqlı təşkilatçı, həqiqi alim ömrü yaşamışdır. Afad müəllimin əziz və unudulmaz xatirəsi biz yetirmələrinin qəlbində əbədi yaşayacaqdır.

MƏHSƏTİ POEZİYASININ MÖCÜZƏLƏRİ

Mobil ASLANLI HUNTÜRK,
pedaqogika üzrə elmlər doktoru

Xalqımızın XII əsr poeziyasının qüdrətli söz ustalarından, habelə Azərbaycan İntibahının layiqli nümayəndələrindən sayılan Məhsəti Gəncəvi bütün Şərqi rübai üslubunda yazıb-yaradan fikir kəriflərinəndir. Onun yaradıcılığında ülvə məhəbbət, humanist hisslər, bəşəri duyğular, gözəllikdən həzz duymaq, musiqidən feyz almaq və s. kimi nəcib əlamətlər başlıca yer tutur. Dövrünün tanınmış ziyalıları, əmirləri, padşahları və başqa yuxarı təbəqə zümrələri onunla bir məclisdə oturub şairənin şirin söhbətlərinə qulaq asmağa, dərin kamalını, çaldığı udu dinləməyə, xüsusilə də şahmat taxtası arxasında əyləşib dərin düşüncələrə dalmağa sonsuz maraq göstərirdilər.

Şairənin poeziyasında şahmat oyunu ilə bağlı istilahlara əbəs yerə geniş yer verilmir. Rübailərinin əksər misralarında yüksək boyalarla şətrənc fiqurlarının gözəl təsvirini canlandıran şairə, bu oyunun ustad bilicisi, mahir sənətkarı səviyyəsində qərarlaşmasını təsdiqləyir.

Şahmat taxtası arxasında əyləşib fikrə qapılan, iti zehni, çevik təfəkkürü və fantaziyası ilə müşküllü mənsubələr quran, sonra bu şahmat məsələlərinə bədii don geyindirib poeziyasını rəvnəqləndirən Məhsəti əksər hallarda qalib olurdu. Ancaq şairənin taleyində bir qəm şahmatı vardı ki, onu Məhsətinin iç dünyası ilə dış dünyası oynayırdı. Və bu ziddiyyətli rəqabət müstəvisində daxili ələmi ilə zahiri davranışı bəzən uyğun gəlməyən Məhsəti iflasa uğrayırdı. Geniş dünyagörüşü, zəngin mənəvi ələmi, zərif gözəlliyi zəmanəsinin

ziddiyyətli, qaranlıq fikirli mühiti ilə heç cürə uyğunlaşmır və şairə şətrənc taxtasının dolanbac yollarında bədrəyə-bədrəyə addımlayan şahmat piyadasına bonzəyirdi.

Məxəzlərdə göstərilir ki, şairənin şətrənc taxtası arxasında əsas rəqibi onun əri - Gəncə katibinin oğlu Əmir Əhməd olmuşdu. Məhsəti ilə Əmir Əhməd arasında davam edən şahmat görüşləri o dərəcədə maraqlı olmuşdur ki, bu, hətta şairənin yaradıcılığında da kənar qalmamışdır. Bu bir həqiqətdir ki, ulu qərinələrdən, uzaq keçmişimizdən hay verən, soraq gətirən şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrini bizdən eralar, əsrlər ayırsa da, baş verən hadisələr, cərəyan edən ictimai-siyasi proseslər hər zaman şəərəfli keçmişimizə boylanmağı, onu yaradan ədəbi şəxsiyyətlərə qarşı unutqan olmamağımızı tələb edir. Belə tarixi şəxsiyyətlər haqqında təqribən XV əsrdə qələmə alınmış bədii nümunələrdən olan «Məhsəti və Əmir Əhməd» dastanıdır ki, burada hər iki sevgilinin həm də mahir şətrənc ustaları olmaları barədə geniş məlumat verilir. (Bax: Məhsəti Gəncəvi. Rübailər. Bakı, 1957).

Məhsəti Gəncəvi ilə Əmir Əhməd arasında vaxtaşırı keçirilən şahmat yarışmaları şairənin rübailərində də maraqlı təsvirini tapır. Rübailərdə qeyd edildiyi kimi bir dəfə Məhsəti xanım Əmir Əhmədlə şahmat oynayarkən taxta üzərində şairə üçün mat olmaq təhlükəsi yaranır. Əslində bu mürəkkəb vəziyyətdən çıxış yolu var imiş. Həmin ağır təhlükənin fərqi nə verməyən şairə xeyli fikirləşsə də gedişi tapa

bilməyərək müdafiə ümidini itirir; gah Əmir Əhmədün üzünə, gah da şahmat taxtasına baxır. Nəhayət, şairənin səhif gedişindən uğurla istifadə edən Əmir Əhməd dərhal topla bir gedişə onu mat edir. Məhsəti bu zaman özünü sındırmayaraq rəqibinə bildirir ki, əgər o, oyuna lazımı diqqət yetirsəydi mat olmazdı:

Xoşbəxtdir rüxünə rüx qoysa hər kəs,

Rüxün eyləyənə şah edə bilməz.

Mən oyuna baxım, yaxsa rüxünə?

Bu halda neyləyim, mat qalmayım bəs?

Bədii ədəbiyyatın ifadə formalarından çox ustalıqla yararlanan Məhsəti digər rübailərində də şahmat oyunundan bənzətmə şəkildə çox istifadə etmişdir. Məsələn:

Zülumdür, riyadır işlərin tamam,

Bizə cövrü-cəfa verərsən müdam.

Səni mat eləsəm incimə, oğlan,

Bununçün eşqinlə mən oynayırım.

Göründüyü kimi, klassik şairəmiz yüksək bədii boyalarla fars dilində «rüx» sözünü çalarlarda istifadə etmişdir. Burada rüx həm üz, yanaq, çöhrə və həm də şahmat daşlarındakı əsas fiqurlardan olan «top» mənasını anladır.

Məhsəti digər bir rübaidə isə şahmat fiqurlarının nisbi qüvvələrindən məharətlə istifadə edərək onların bədii təsvirini, dinamik şəkildə canlı obrazını göstərir:

Şahın qoşunu filə dağdır,

Vəzir min qeysər, min xaqan yıxar.

Mən mənin rüxünə qurban olum ki,

Şahmarı o, atdan düşürüb salar.

Maraqlı burasındadır ki, Məhsətinin həyat və fəaliyyəti barədə müxtəlif bilgilərə bir daha rast gəldiyimiz «Məhsəti və Əmir Əhməd» dastanında da şairə inci kəlamlar, dürr, mənayüklü misralar qoşan, gözəl ud çalan, şətrənc oynayan, dostluğa, sevgiyə, xeyirxahlığa olduqca həssas yanaşan bir humanist qəlblə insan kimi təqdir edilir. Dastanın «Saray» bölməsində Şahi – Gəncə ilə Məhsəti arasındakı şahmat yarışmasından

da söhbət açılır.

Göründüyü kimi, rəqibində psixoloji ruh və gərginliyi aradan qaldıraraq özünəinam hissini artırmaq məqsədilə şairə bədhəzətən məhdiyyə deyir.

Qüdrətli hökmdarların müzəffər yürüşləri, möhtəşəm səltənətləri xarabalığa çevirən ordusundakı şah, vəzir, fil, top və s. kimi şahmat fiqurlarının özəməti və funksiyasını tərif edən şairə epitetə vararaq mübalığa şəkildə oyundaşında şən ohval-ruhıyyə, xoş ovqat və nikbinlik yaratmağa çalışır.

Səciyyəvi haldır ki, dünya ədəbiyyatında ilk şairə, ilk rübai ustası, həm də tanınmış bir şətrənc bilicisi kimi xalqımızın ifixarı olan Məhsəti ilə öyünməyə, onun zəngin mənəvi dünyasından qürur duyub fəxrətlə danışmaqdan fərəh keçirməyə mənəvi haqqımız vardır.

İnsanda əqli fəaliyyətin, təxəyyül gücünün və idrak qabiliyyətinin artmasına, habelə həssaslıq, səbirlik, iradilik, əzmkarlıq kimi bir sıra mənəvi-iradi, əxlaq-etik keyfiyyətlər təbiiyyətdən şahmata şairənin xüsusi maraq göstərməsi, onun bir daha güclü erudisiya və təfəkkür sahibitək zamanəsinin sayılıb seçilən nadir simalarından olduğunu sübut edir.

Məhsəti rübailərinin birində şahmatda bütün daşların adlarını sadalamaqla bu oyunda əri Xatib oğlu Əmirin dörd usta əlamətini xüsusilə vurğulayır:

Atı, şadlıq meydanında çapdıqca,

Lətif təbindən səhrlər yaradırsan.

Vəzir, şah, piyada, fil, top və atla

Yaxşı, aydın, qaribə və gözəl

oynayırsan.

Ən xırda detallarına qədər şahmat terminologiyasına yaxından bələd olan şairə şahmatdan məcaz (təşbih) şəkildə istifadə etməklə bənzərsiz rübailəri yaradır.

Biz sənin o gözəl rüxünə (üzünə)

bəndəlik edirik

Və sənin gözəl simalarından azad

oluruq

Dalm sənin qəmlinə şahmat oynadıqımızdan

Biz də səni qəm versək (bizdə səni mat etsək) gərək inləməyəsən.

Burada şahmat fiquru mənasında işlədilən «rüx» sözünə istinad edən şairə məşuqəsi ilə şahmat oynayan əşiqi, «top» taxta üzərində çıxılmaz vəziyyətlə salıb. Onun bütün fikri oyunun bu tərs anının həllinə yönəlib və bir anlıq yarı tellərinin əsirliyindən xilas olub. Rübaidə iki anlamda işlədilən «mat» sözünün də əzəl mənası şahmatda qələbə çağırışıdır.

Müxtəlif variantda anlaşılan Məhsəti rübailərinin birində şahmat oyunundan yəni də tələbbi şəkildə maraqla istifadə etmişdir:

Sən (mənim taxta üzərində üstün müvqeyi olan) atının yolunu bağlayanda

Heyran ürəyimə daha bir dağ vurursan.

Sən məni şah elan etməzdən qabaq (bir fiqurumu) qurban verərəm.

Və (bələcə) sən (aldandı) qurbanı (mənim fiqurumu)

götürdüyündən şah (vəziyyətindən) çıxaram.

Rübaidə göstərilir ki, sənin filin mənim daşlarıma hücum edib onları dağıtsa da, vəzirin nə qədər qüvvətli olub «min qeysər», «min xaqan yıxsa da, yəni o topun müqabilində zəifdir, yalnız topun şahları ümidsiz hala sala bilər.

Şairənin şahmat oyununu dərindən təfəkkürlə belə yüksək səviyyədə araşdırıb təhlil etməsi onun cəzəkar zövqə və parlaq istedadla malik olmasını səciyyələndirir. Şahmat taxtası arxasında aylaşan leyləcin həm də bədhəzətən dörd misralıq şerhdə bənzəri olmayan rübai yaratması təkcə Şərqdə deyil, eləcə də dünya ədəbiyyatında həmin poeziyanın əsasını qoyan Məhsətiyə nəsih olmuştur.

XII əsrdə Qərbi Avropada qadınlar şahmata yenidən həvəs göstərməyə başladığı halda, Məhsəti Gəncəvi həm də yaradıcılığında bu oyundan bədii təsvir vasitəsi kimi istifadə edərək bütöv bir eşq macərəsini tərənnüm etmişdir.

Tanınmış alman alimlərindən biri 1963-cü ildə Almaniya Demokratik Respublikasının Visbaden şəhərində nəşr etdiyi «Gözəl Məhsəti» adlı əsərində şairənin şahmatdan bəhs edən rübailəri barədə ətraflı açıqlama vermişdir. Məhsəti Gəncəvinin bu oyunu gözəl bilməsi alman professorunun diqqətini güclü cəlb etmiş və o, şairənin rübailərindəki şahmat istilahlarını klassik şairimiz Qatran Təbrizi və XII əsr səlcuq sultanı III Toğrulun xəttatı, sonralar isə nədimi olmuş məşhur İran tarixçi alimi Ravəndinin işlətdikləri istilahlarla müqayisə edərək, belə qənaətə gəlmişdir ki, Şərq şairlərinin şahmatdan qüvvətli bədii vasitə kimi istifadə etmək məharətləri Qərbdə də öz təsirini göstərmişdir.

AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ ƏDƏBİYYATI MÜƏLLİMİMİ NƏ ÜÇÜN SEVDİM?

Xanım BAYRAMOVA,
ADU-nun təhsil fakültəsinin tələbəsi

Müəllim cəmiyyətdə müəyyən funksiyalar yerinə yetirir. O, həm də ən nümunəvi mədəniyyətin mühüm nümunəsidir. Bu isə çox çətin, lakin vacib bir vəzifədir. Çünki mədəniyyətin canlı nümunəsi olmaq son dərəcə çətinidir. Müəllim yüksək əqidə, məslək sahibi olmalıdır. O, xalqın, vətənin problemləri ilə yaşmalı, gəncliyi də bu ruhda yetişdirməlidir. Müəllim, həmçinin, yüksək mədəniyyətə və mənəviyyətə malik olmalıdır. O, özündə zahiri və daxili mədəniyyəti, nəcib əxlaqi keyfiyyətləri cəmləşdirməlidir. Müəllim dərin biliyə (ümumi və xüsusi biliklərə) malik olmalıdır. Bilik müəllimin əsas silahıdır. Y.A.Komenski biliksiz müəllimi işıqsız lampaya, susuz bulağa bənzədirdi. Bununla yanaşı, müəllim, peşəsini və uşaqları sevməlidir. L.V.Tolstoya görə, öz işini sevən müəllim yaxşı, uşaqları və fənnini sevən müəllim nəcib pedaqoqdur. Mənə Azərbaycan dili və ədəbiyyat dərslərini demiş Radə Cəfərova belə keyfiyyətləri özündə toplamış bir müəllimdir.

Mənim isə orta məktəbdə ən sevdiyim müəllim gülərüz, mehriban, ədalətli, səmimi, şagirdlərini çox sevən, onları müdafiə edən sinif rəhbərim Radə müəllimim olmuşdur. Cəfərova Radə Gəncə şəhər 28 saylı tam orta məktəbdə

Azərbaycan dili və ədəbiyyat fənnini tədris edir, həm də mənim oxuduğum II c sinfinin rəhbəri Radə müəllimi təsvir etməyə sözlər yetməz, qısaca, müəllimə xas olan yuxarıda sadaladığım bütün keyfiyyətlərə malik bir müəllimdir. Hər zaman şagirdlərinə dəstək olan, çətin zamanlarında onlara yol göstərən, problemlərini həll edən ikinci ana. Dərs prosesində təmkinli davranar, dərsi hər bir şagirdə fərdi yanaşaraq izah edər, aşağı nəticələr əldə etsək də bizi həvəsləndirərək daha yüksək nəticələr əldə etməyimizə imkan yaradardı.

Mən Gəncə şəhər 28 saylı tam orta məktəbə doqquzuncu sinifdə oxuyarkən gəldim. Yeni uşaqlar, yeni müəllimlər və yeni mühit. Ümumiyyətlə, utancaq olduğumdan, yeni mühitə, yeni insanlara uyğunlaşmaqda çətinlik çəkirdim. Bu problemin həllində sevimli müəllimim köməyimə çatdı. İlk günlərdə dərslər hazır olmağıma baxmayaraq, cavab vermə bilmədiyimi hiss edən Radə müəllimə məni sorğu-sual etməklə kifayətləndi. Növbəti dərslərdə isə lövhə önündə dərs danışmaqda çətinlik çəkdiyimdən mənə parta arxasından mövzunu izah etməyə icazə verdi. Bu müəllimə qarşı sevgim elə ilk günlərdən başladı. Günlər keçdikcə, Radə müəllimin həm gözəl ürəkli insan, həm də şagirdlərini çox sevən müəllim

olduğunu anladım. Radə müəllim bütün şagirdlərini sevirdi. Ayxan adlı dəcəl bir sinif yoldaşım vardı. Dərslərini yetərincə yaxşı oxumamasına və çox nadir olmasına baxmayaraq, müəllim onu da sevirdi və belə deyirdi: "İki cür şagird vardır ki, müəllim onları heç vaxt unutmur. Biri ən yaxşı oxuyan, ağıllı, digəri isə ən dəcəl".

Müəllim bizi dərslərdən kənar tədbirlərə cəlb edər, ekskursiyalar, gəzintilər həyata keçirirdi. Biz burada müxtəlif oyunlar oynayır, yarışlar təşkil edər, çox gözəl vaxt keçirirdik. Müəllimimiz həmişə bizi mehriban olmağa çağırır, şagirdlər arasındakı münasibətdə cüzi problem yaranarsa, bu problemi həll etmək üçün köməyini əsirgəməzdi. Müəllimim nəinki dərslə, digər məsələlərlə də bağlı çətinliklərin aradan qaldırılmasında bizə kömək edər, yol göstərirdi. Bizə bir sıra məsləhətlər verər, gələcək universitet həyatında bizi bəzi problemlərin gözləyəcəyini və bunları səbr və təmkinlə həll etmək lazım olduğunu izah edər. Müəllimim bizə bir sıra ibrətamız hekayələr danışaraq bunlardan dərs çıxarmağıma imkan yaradardı. Bu hekayələrdən birini sizinlə paylaşmaq istəyirəm:

"Bir gün Məcnun səhrada namaz qılan bir şəxsin önündən keçir. Namaz qılan şəxs namazını bitirib, ayağa qalxır və Məcnuna yaxınlaşıb ondan soruşur:

-Ey Məcnun, namaz qılan insanın önündən keçməyin günah olduğunu bilirsənmi?

Məcnun cavab verir:

-Mən Leylinin eşqindən sənə görmədiyim halda, sən Allahın eşqindən məni necə gördün? Bu halda mənim eşqim, sənə ibadətindən üstündür".

Nəhayət, son zəng yaxınlaşdıqda hər birimiz çox kövrəlmişdik və hər kəs bir-birilə daha da mehriban rəftar edir, dərslə daha nizəm-intizamlı gəlirdi. Ancaq etiraf etməliyəm ki, daha çox sinif yoldaşlarımdan ayrıldığıma deyil, müəllimimdən ayrıldığıma kədərlənirdim. Təbii ki, müəllimimiz də bizdən ayrıldığına təəssüflənər, bizim üçün çox danxacağını II-ci sinfin ilk günlərindən söyləyər, vaxtın bir göz qırpmında keçdiyini təəssüf hissi ilə bildirirdi. Son zəng günü müəllim hər birimizə olan ürək sözlərini məzun lentlərinə yazırdı. Mənə yazdığı ürək sözlərində belə deyirdi: "Daim düşüncəli, daim dalğın qızım... qarşıda sənə məsuliyyətli və qayğılı həyat gözləyir. Əgər nə vaxtsa, dərini bölmək üçün məni istəsən, simruq quşunun sehirli lələyini yandırarsan, o dəqiqə yanında olacam... Səni sevən Radə müəllimən".

Mən müəllimimi çox sevirdim və gələcəkdə onun kimi müəllim olmağı arzulayıram.

BAŞ REDAKTOR:
Məhəmməd BAHARLI

MƏSUL KATİB:
Vaqif ALKƏRƏMOV

ŞÖBƏ REDAKTORLARI:
Oqtay ABBASOV
Soltan HÜSEYNOĞLU

REDAKSIYA HEYƏTİ:

ANAR
Ənvər ABBASOV
Nizami CƏFƏROV
Nurlana ƏLİYEVƏ
Qənirə ƏMİRCANOVA
İsa HƏBİBBƏYLİ
Nizami XUDİYEV
Qəzənfər KAZİMOV
Əsgər QULİYEV
Şəmistan MİKAYİLOV

Ünvan: Bakı-10, Dilarə Əliyeva küçəsi, 227
Telefon: 498-55-33
E-mail: mehemed-baharli@mail.ru
Kağız formatı 60x84 1/8. Uçot nəşr vərəqi 5.
Şerti çap vərəqi 6,3.

Jurnal Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının
"Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas nəticələrinin
dərc olunması tövsiyə edilən dövrü
elmi nəşrlərin siyahısı"na daxildir.

Jurnal ildə 4 dəfə çıxır. O, redaksiyanın kompüterində yığılır,
«Elm və təhsil» nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində çap olunur.
Çapa imzalanıb 29.06.2018.

Jurnala abunə mətbuat yayımı şöbələrində aparılır.
Bir nüsxənin abunə və satış qiyməti 2 manatdır.

“Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi” jurnalına məqalə göndərən müəlliflərin nəzərinə

Jurnalın yaradıcı heyəti müəlliflərə əvvəlcədən təşəkkür edir və məqalələr hazırlanarkən aşağıdakı qaydalara əməl edilməsinin vacib olduğunu bildirir:

1. “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi” jurnalında təhsilin bütün pillələrini əhatə edən elmi-metodik məqalələr dərc olunur.

2. Məqalələrin məzmunu jurnalın profilinə uyğun olmalı, problemin aktuallığı, elmi və praktik dəyəri, irəli sürülən nəzəri ideyalardan təcrübədə istifadə imkanları öz əksini tapmalıdır.

3. Məqalə yazı və elektron formasında (maqnit diskləri – 1,44 MB, CD, fləş) qəbul edilir. Materialın həcmi 6 səhifədən az, 15 səhifədən çox olmamalı (A-4 formatında, interval – 1,0; şrift – Times New Roman, ölçü – 12pt), Microsoft Word proqramında yığılmalıdır (Word – 98 və sonrakı versiyalarda).

4. Məqalənin adı və xülasəsi (4-8 sətirlik, interval – 1, ölçüsü – 12pt) bir-birinin eyni olmaqla üç dildə - Azərbaycan, ingilis, rus dillərində, mətni isə bu dillərin birində verilməlidir.

5. Mövzu ilə bağlı elmi mənbələrə istinad olunmalı, bu zaman son 5-10 ilin elmi məqalələrinə, monoqrafiyalarına və s. üstünlük verilməli, ədəbiyyatlar mətnində rast gəlinəni ardıcılıqla nömrələnməli, məsələn, [1] və ya [1. s.109] kimi işarə olunmalıdır.

6. Məqalədə müəllifin adı, soyadı, vəzifəsi, elmi dərəcəsi, rütbəsi, əlaqə telefonu, vacib hesab etdiyi digər məlumatlar göstərilməlidir.

Müəllifin şəkli fotokağızda və ya elektron formada ola bilər.

7. Məqalə redaksiyaya ya şəxsən təqdim edilməli, ya sifarişli məktub şəklində poçtla göndərilməli, ya da e-maile ötürülməlidir.

8. Hər bir məqalədə müvafiq indeks və ya kodlar, habelə xülasələrin yazıldığı üç dildə açar sözlər verilməlidir.

9. Material seçilərkən jurnalın redaksiya heyətinin və yaradıcı əməkdaşların müzakirələrindən sonra dərc olunması tövsiyə edilən, mövzu baxımından aktualıq kəsb edən, həmin sahə üzrə tanınmış mütəxəssislərin müsbət rəyi olan yazılara üstünlük verilir.

10. Dərc olunmayan yazıların orijinal variantı redaksiyada saxlanılır.

11. Məqalələrin çapı üçün müəlliflər pul ödəmir və onlara qonorar verilmir.